پاشکۆی سێیەم

زانیاری وەرگیراو لە خەڵک، دەربارەی (جزیرە) و ناوچەکانی دەوروبەری.
(پاشکۆی دووەمە لە بەرگی یەکەمی گەشتەکە)

سەرنج: ڕەنگە ئەم زانیارییانەی خوارەوە، بۆ ئێستا زیانێکی جوگرافیاییان نەبێ. وەرگێڕیش وەکو خۆیان تۆماریان دەکاتەوە(ع)

لە قەڵەمڕەوی حکوومەتی (جزیرە)دا دووبەش کورد هەن، کە بریتین لە (بوهتانی، یان (بۆتانی) و (ئاشیتیی). بەشێوەیەکی گشتی (ئاشیتی) لە دەشتدا[١] لە نزیک (نسیبین) و (چێل ئاغا) دەژین. لەبەرئەوەش کە لەم دواییەدا حکوومەت لاوازبووە، ئەمانە زۆر بەهێزبوون و زەوت ناکرێن.

جۆمیش کەزەک: میرنشینێکی کوردە و دوازدە سەعات لە (ئەرغەنی)یەوە دوورە، لە نزیک زەریاچەی (گول باشی)، لە کێوی تەورۆس.

چەرنەک: میرنشینێکی کوردە و هەشت سەعات لە (ئەرغەنی)یەوە دوورە، لای کێوی تەورۆسەوە.

بنەماڵەی بایەزید، لە هۆزی سیبکی = سیپەکی ـ ن

فنیک: قەڵایەکە، چوار سەعات لە باکووری (جزیرە)وە دوورە و لەبەری خۆرهەڵاتی (دیجلە)یە[٢].

ئیس: چوار سەعاتێک لەبەری خۆرهەڵاتی دیجلە و «فنیک»ەوە دوورە.

بەشیرۆ (بەشیری): سەربە (دیاربەکر)ە و شەش سەعاتە ڕێیەک لەسەر ڕێی (ڕەزوان) دووردەبێ، کە کوردی (بەرازی) لێ نیشتەجێن.

زەرگی: دەکەوێتە نێوان (بەتلیس) و (سەعرد)و (موش)ەوە و ناوچەیەکە ناوەندەکەی (دەرزەنی)یە و چوار سەعات لە (سەعرت)ەوە دوورە.

ڕۆژەکی (ڕاستییەکەی ـ ڕوسکی/یە ـ وەرگێڕی عەرەبی). خێڵێکی گەورەن لە دەوروبەری (بەتلیس)ن.

قۆناغە ڕێیەکیش لە (سیللوک)ەوە، مەزارێکی گەورەی دیان هەیە، ناوی (چەن گەدی ـ CHENGEDE)، یان (چەن گەللی ـ Chengelli)یە. هەروەها لێرەش کەنیسەی (سوورب قارابت) هەیە، کە کەنیسەی یوحەنای مەعمەدانە و شەش سەعات لە (موش)ەوە لە نزیک (میغاکیات) دوور دەبێ، کە چەمێکە و دەڕژێتە فوراتەوە. ئەم مەزارە لەدوای (چەمبازین) لەناو ئەرمەنەکاندا ناوبانگێکی گەورەی هەیە. لەپێشدا زیارەتی (قەیسەری) دەکەن، کە کەنیسەیەکی گرنگی تێدایە. گوایە بڕوایان وایە، کە سەری قەدیس یوحەنای مەعمەدان لەوێ نێژراوە. پاشان دێن بۆ (چەن گەدی) و دوای ئەوە ڕوودەکەنە (چەمبازین). سەرگورشتەیەکی زۆر ئەفسانەیی دەربارەی ئەو کەنیسە

(١) بۆ زیاتر ڕوونکردنەوە، وەرگێڕ مێژووی (زایین)ی لێ زیاد کردووە ـ ع.
(٢) لە دەقەکەدا بەهەڵە (المسلّمون) نووسرابوو ـ ع.

سەرەکییە دەگێڕنەوە. چونکە لەوێ قەدیس خەڵک فێری هەموو جۆرە هونەرەکان (جگە لە موسیقا) و بازرگانێتی دەکات. لەبەر خاتری (هیرودیاس HERODIAS)یش نایەڵێت ئافرەتان لێی نزیک بکەونەوە. لە کەنیسەدا بیرێکی قووڵ هەیە، وەک ئەرمەنەکان دەڵێن دەنگی جنۆکە زیندانییەکانی لێوە دەبیسترێ. لە زۆر کاتیشدا لە دەوروبەری، ڕووناکیی دەبینرێ، بەتایبەتی دوای باران داکردنێکی کەم. بێگومان ئەمەش دەبێ دیاردەی سروشتیی بێت.

بەل غین: چوار سەعاتێک لە (قیک)ی لای خۆرهەڵاتی (دیجلە)وە دوور دەبێ.

ئارزەن: ناوە ڕاستییەکەی (هەرزین)ە. جێگەیەکە لەنێوان (دیاربەکر) و (سەعرد)دا و لە چیاکانەوە نزیکە.

باتمان: پردێکی خراپی سەر ڕووباری (سەعرد)ە، لە دووریی سێ سەعاتە ڕێیەک لەسەرووی شارەکەوەیە. ئێستاش کەلاوەی شارانی لێیە و (باتمان چای)ش ڕووبارەکەی (سەعرد)ە، یان ڕووباری دیجلەی سەرەکییە.

دەڵێن لە نزیک جزیرەش ئاسەوارێک، یان پاشماوەی پردێک هەیە بەسەر ڕووباری دیجلەوە.

حەسەن: کێویکە، بەشێک لە (تەورۆس) و (زاگرۆس) پێک دێنێ و لەنێوان (دیاربەکر) و (پالو) و (موش) دایە، ڕێچکە و ڕێبازگەیەک نییە بۆی بچێت. دانیشتووانیشی سەربەخۆییەکی تەواویان هەیە و کوردەکان بەخەڵکی ئەو ناوچەیە دەڵێن (زازا)، کە دیارە ئەمە نازناوێکی گاڵتەجاڕییە و مانای زمان فسی و زمان گرتن، یان ئەو قسانە دێت کە تێیان ناگەیت.

(ڕەزوان)یش هەشت سەعاتە ڕێیەک لە (هەزو)وە دوور دەبێ. بنەماڵەی (هەزو)یش زۆر کۆنن و لەهەمان کاتیشدا زۆر بەڕێزن.

کوفرا: شارێکە، شەش سەعات لە (سەعرد)ەوە دوور دەبێ و دەکەوێتە سەر ڕێی (بەتلیس)، لە ناوچەی (شیروان). قەڵای (شیروان)یش هەر تەنیا سەعاتێک لە (کوفرا)وە دوور دەبێ، سەردارەکەیشی بەهێز و سەربەخۆیە، دەچێتەوە سەر لقێکی تازەی بنەماڵەی (حەسەن کیف)، واتە (ئەیوبی)یە و لە نەوەی سەلاحەدینی ئەیوبییە. کانێکی زێڕیش لە (شیروان) هەیە.

(ئیروون ـ Iroon) دەداتەوە لە (سێ گوێزە) و (چوقور) و سێ سەعاتە ڕێیەک لە (کوفرا)وە دوور دەبێ و لەم جێگایانەوە کەستانە بۆ بەغدا دەچێ. ماوەی نێوان (سەعرد)

و (شـیـرین)یش سێ سـەعـات دەبێ. لەوێشـەوە بۆ (مـەعـدەن) شـەش سـەعـاتە و بۆ (هیزان)یش بەلای کەممەوە شەش سەعات دەبێ.

کـەرنی: دوو سـەعـاتێک لە (هیـزان)ەوە دوور دەبێ و لە (شیـروان)یشـەوە چوار پێنج سەعـاتێک دەبێ، کە ناوچەیەکی یەکجار داپراو و شاخاوی و سەختـە. لە نێوان ئەو کوردانەشدا کە لەم ناوچانەشدا نیشتەجێن، خێڵی (عەمبەرلو) و (چنگنی)یان تێدایە و یەکێک لە سەردارەکانیشیان دەڵێن لە نەوەی ساسانییە.

(کـورکـێت ـ Koor Keat) ڕووبارێکە، پاش ئەوەی هەشت سـەعـاتە ڕێیـەک بەرێگەی (توبراق قـەلعە ـ بایەزید) لە (توبراق قـەلعە) تێپـەڕ دەبێت، دەیگەیتێ و لە کێـوەکانی (قـاغـزمـان) لە نزیک (قـارس)ەوە دێتـە خـوارەوە و دەڕژێتـە فـوراتەوە. گـەلێ جـاریش ئاوەکـەی زۆر هەڵدەسـتێ، بەڵام تەنانەت لەو کـاتانەشـدا ئاوێکی کـەمی هەیە و بەو بۆنەیەشەوە کە چاڵی گەورە لە بنەکەیدا هەیە و تیژ تێپەڕ دەبێ. گێژەن و گۆمی ترسناکی هەیە. لەبەرئەوە هەمیشە بۆ پەڕینەوە لێی، دەبێ چاوساغی بۆ ببرێ.

(ئاوی مـاسی)، یان ڕووباری مـاسی، دەڵێن ڕووبارێکی گـەورەیە وەک (زێ) و بەناو (شـوشک) و (خـامـوور)دا تێپـەڕ دەبێ. لە تەنیـشـت (ئەرجیش) و لە نزیـک زەریاچەی (وان)ەوە هەڵدەقوڵێ و لە نزیک (مەلازکرد) دەڕژێتە فوراتەوە. ماسییەکی زۆری (گاشی نە)یشی تێدایە.

خـاموور: شـوێنێکە هەر لە ناوچەیەک، لە ناوچەکـانی (بایەزید)ی بەناوەوە ناونراوە و دەکەوێتە ڕێگەی (بایەزید) و (موش)ەوە. (شوشیک)یش بۆ ماوەی هەشت سەعاتە ڕێ لە (خاموور)ەوە دوورە.

هیـچ ڕووبارێکـیش نارژێتـــە زەریاچەی (وان)ەوە. وا دیارە بەرزترین بەشی بـانـووی (ئەرمـینیا) دەبێت، لە (ئیـخلات)یش کەلاوەیەکی زۆر هەیە و ئێستا نیـمچە چۆڵکراوە. هەروەها لە (ئاجـاواز ـ عـادل جـواز)یش کـەلاوەیەکی زۆر هەیە، کـە ئاوی زەریاچەکـە بەشێکی لێ دارمـاندووە. هێشـتـا لەسەر لێواری زەریاچەکەش ئاسەواری شارێک هەیە، ئەوەندەی فراوانیی شاری بەغدا دەبێ. (بین کول) زەریاچەیەکە گاشەبەردێکی زەبەللاح لە ناوەڕاستەکەیدایەتی، کە نابزوێ و (ئازاکس)، یان (ئاراکس)ی لێ هەڵدەقوڵێ.

بەژێر زەویشدا ڕووبارێک دێت، چوار سەعاتێک لە (بایـەزید)ەوە دوور دەبێ و دەڕژێتە (ئاراکس)ەوە. ڕێڕەوەکــەشی نابینرێ. بەڵام لەســەر زەوییـــەوە، لەهەمـــوو جـێگەیـەکی ڕێڕەوەکەیەوە بەئاشکرا خوڕەکەی دەبیسترێ. لەکاتی تێکەڵبوونی هەردوو ڕووبارەکەشدا،

مرۆ زۆر بەئاشکرا، تێکەڵبوونی هەردوو ڕووبارەکە هەست پێدەکات، کە لەشێوەی گێژاو دایە. خـەڵک زۆر بێـهـوودە خـەریکی هەڵکەندنی سـەر ڕێڕەوەکـەی بوون، کـە وەک دەرکەوتووە زۆر قووڵە.

لەسـەر ئەو بەردەش کـە قـەڵای (بایەزید)ی لەسـەر دروسـتکراوە، وێنەی هەڵکۆڵراوی تێدایە، شێوەی سێ پیاو دەنوێنێ، کە هەریەکەیان گۆچانێکی بەدەستەوەیە و کتێبێکی لەبن هەنگڵدایە.

قـەڵای (مـەکس)یش، کـە ڕووباری دیجلەی خۆرهەڵاتی لێ هەڵدەقـوڵێ، مـاوەی پازدە سـەعـاتێک لەپشـتی (چۆڵەمـێـرگ)ەوە دوور دەبێ. ڕووبارەکـەش لە ئەشکەوتی لای شاخێک هەڵدەقوڵێ و لەسەرەتاوە لە ڕووبارەکەی لای (دیاربەکـر) گەورەترە و بەنزیک (سەعرد)دا تێپـەڕ دەبێ. پەڕینەوەش لێی، زۆرگرانە. تەنانەت لە ڕۆژانی نیشتنەوەشیدا، واتە ئەو ڕۆژانەی کە پێیان دەوترێ قرچەی گەرمای هاوین. لە (تەللە نافرو)ش، لەنێوان (دیاربەکر) و (جزیرە)دا، ڕووبارەکەی (دیاربەکر)ی تێدەڕژێ. ڕێگاش لە (مەکس)ەوە بۆ (سەعرد)، بەمجۆرەیە:

قورماس: قەڵایەکە، هی بەگی (شیروان)ە: ٤ سەعات

دەرکەن: ٤ سەعات

بەرواری: ئەمانیش خێڵێکن، سەر بە جزیرەن و خێڵێکی گەورەن و لەناو

خەڵکدا خۆشەویستن. هەنگوین و میوەی ئەم ناوچەیە لەوێوە دەهێنرێن: ٦ سەعات

مەکس: ٦ سەعات

هەمووی: ٢٠ سەعات

«مـەکس»یش ئێـسـتـا سەر بە هەکارییـە و یەکـێک لە خزمەکـانی (مسـتـەفا خـان)ی چۆڵەمـێـرگ فـەرمـانڕەوایەتی. لە (سەعـرد)یشـەوە بۆ (دیاربەکـر) ٣٤ سـەعـاتە، بەم ڕێگایانەدا:

تەللە نافرو: ٥ سەعات

ڕەزوان[٣]: ٥ سەعات

ڕەجیر خراپ: ٤ سەعات

(٣) ڕەزوان: چوار سەعاتە ڕێیەک لە (حەسەن کیف)ەوە دوورە، کە لەبەری لای سەرووی (دیجلە)، یان ڕووباری (دیاربەکر)ە. (ڕەزوان)یش لەبەری (دیاربەکر)ە و (حەسەن کیف) لەبەری (ماردین)ی ڕووبارەکەیە.

سینەکەری (خێڵێکی ڕەوەندی کوردن): ٦ سەعات

بلەی دوون: ٨ سەعات

دیاربەکر: ٦ سەعات

هەمووی: ٣٤ سەعات

لقەکانی تری دیاربەکر، لە ڕووباری دیجلە، پێش ئەوەی بڕژێتە ڕووباری دیجلەی سەرەکییەوە، بە (ڕەزوان) و (حەسەن کیف)دا تێپەڕ دەبێ. کوردە (محلەمی)یەکان لەو ئەشکەوتە پەرشوبڵاوانەی ئەمبەر و ئەوبەری ڕۆخی دیجلە دەژین و ژمارەیان زۆرە و دەڵێن زۆر کۆنیشن و لەناویشەوە ژووری جیاجیایان تێدایە.

ڕووباری (خاموور)یش کە بە (زاخۆ)دا تێپەڕ دەبێ، لە کێوەکانی (ئامێدی) هەڵدەقوڵێ و چوار سەرچاوەیشی هەیە. (ماکدونالد کینەر) ئەم ڕووبارە و ڕووباری (سەعید)ی تێکەڵ کردووە. (فیشخابوور)یش ناوی دووانەی (هیزل) و (خابوور)ە. (هیزل) ماوەی سەعاتە ڕێیەکی تریش لە (زاخۆ) و (سلوبی)یەوە دوورە. هەردووکیشیان لە دامێنی (زاخۆ) بەیەک دەگەن و ڕووباری (شاخ)[٤] تێکەڵیان دەبێت.

ڕێگاش لە (مووسڵ)ەوە بۆ (جزیرە) بەمجۆرەیە:

تەل تەل ئەسقەف: ٦ سەعات

نەمیر: (گوندێکی یەزیدییە و سەرکێکی یەزیدی تێدایە

پاشان بواری (هیزل): ٦ سەعات

تەل کێشان: ٦ سەعات

زاخۆ: ٣ سەعات

سلوبی، لەو ناوچەیە دایە، کە کێوی (جودی) تێدایە: ٥ سەعات

جزیرە: ٥ سەعات

هەمووی: ٣١ سەعات

ڕێگا لە جزیرەوە بۆ سەعرد:

فێنیک: قەڵایەکی زۆرکۆن و بەناوبانگە و لە مێژووی کورددا ناوی هاتووە: ٤ سەعات

(٤) ڕووبارێکی تریش بەم ناوە لە نزیکی (مەکس) هەیە، لە ناوچەی (هەکاری).

چەولیک: ٨ سەعات

تەللە نافرو: دوواوانی هەردوو لقەکەی دیجلەیە: ٣ سەعات

سەعرد: ٥ سەعات

هەمووی: ٢٠ سەعات

ڕێگا لە (سەعرد)ەوە بۆ (بەتلیس)

سێ گوێزە (سێ دارگوێزەکە): ٦ سەعات

بەتلیس: ٦ سەعات

هەمووی: ١٢ سەعات

ڕێگا لە (بەتلیس)ەوە بۆ (ئەرزەروم)

جاقور: ٦ سەعات

خاس کۆی: ٨ سەعات

جەویرمە: ٣ سەعات

سوللوق (پردێکی دارینەیە لەسەر فورات): ٣ سەعات

جار کور: ٥ سەعات

ئاروزە: ٥ سەعات

ئال ئاراس: ٧ سەعات

دەلی بابا: ٨ سەعات

قزڵجە: ٥ سەعات

لەسەر شاخەکەوە بۆ ئەرزەرۆم: ٤ سەعات

هەمووی: ٥٤

پاشکۆی چوارەم

پاشکۆی سێیەمی بەرگی یەکەمی گەشتەکەیە

زنجیرەی میرانی بنەماڵەی بابان لە (سلێمان بابا)، یان سلێـــمـــان بەبەوە، تا پاشـــای ئێستای (سلێمانی):

ماوەی حوکم

	سالّ		مانگ	
١ـ سلێمان بەگ غازی (واتە بابا سلێمان)ی کوڕی میر سلێمان. دوای ئەوەی حوکمی گرتەدەست:				
	١٠٨٨ک	١٦٧٧ز[١]	--	٤
٢ـ تەمیر (تەیمور) خان بەگ:	١١١٠ک	١٦٩٨ز	--	٤
٣ـ بەکر بەگ:	١١١٥ک	١٧٠٣ز	--	٣
لێرەدا ماوەیەک ڕادەبوورێ، تورکە (موتەسەللیم)ەکان[٢]				
حوکمی کوردستانیان گرتەدەست	١١٢٨ک	١٧١٥ز	--	٤
٤ـ دوای چوار سالّ (خانە پاشا) ماوەی سێ سالّ				
حوکمی کوردستانی کرد، پاشان کە «سنە»ی گرت				
حەوت سالّ حوکمی کرد و مزگەوتێکی تێدا دروستکرد. لەم				
یەک دوو سالّەی دواییدا (ئەمانوڵلاخان) تێکی دا:	١١٣٢ک	١٧١٩ز	--	٣
٥ـ جێگری خالید پاشا، کوڕی بەکر بەگ	١٣٣٥ک	١٧٢٢ز	--	٤
٦ـ فەرهاد پاشا	١٣٣٩ک	١٧٢٦ز	--	٢
٧ـ خالید پاشا (هەمدیسان)	١١٤١ک	١٧٢٨ز	--	١٥
٨ـ جێگری سەلیم پاشا	١١٥٦ک	١٧٤٣ز	--	٤
٩ـ جێگری سلێمان پاشا	١١٦٠ک	١٧٤٧ز	--	٣
١٠ـ سەلیم پاشا (هەمدیسان)	١١٦٣ک	١٧٤٩ز	--	١٤
١١ـ سلێمان پاشا (هەمدیسان). سەلیم پاشای				
بەغدادیش بەفێڵی ئەم لە سێدارەدرا. سلێمان				
پاشا، مزگەوت و گەرماوی لە (زەنگەباد) دروستکرد.				
لەسەردەمی ئەمدا (زەنگەباد) و (مەندەلی) و (بەدرە)و				
(جەسان) بەشێک بوون لە کوردستان	١١٦٤ک	١٧٥٠ز	--	١٠
هەر لەسەردەمی ئەمیشدا تاعوونە گەورەکە				
بڵاوبووەوە، ساڵی	١١٧١ک	١٧٥٧ز	--	--

(١) ئەمانە ئێستا لە کێوی (طور) نیشتەجێن ـ ع.
(٢) (ئەمیانوس) لە لاپەڕەکانی(١٥ و ١٨ و ٢٦)ی دووەمین کتێبدا، ناوی (بەزاب دە) ـ بازبدی ـ (فێ نیک) هێناوە.

١٢ـ مەحموود پاشای کوڕی خانە پاشا، لە شەڕێکدا				
کوژرا، کە لەگەڵ سلێمان پاشادا کردی	١١٧٤ک	١٧٦٠ز	٥	--
١٣ـ سلێمان پاشا (هەمدیسان)	١١٧٥ک	١٧٦١ز	--	--
١٤ـ ئەحمەد پاشای کوڕی خالید پاشا	١١٧٦ک	١٧٦٢ز	--	١
١٥ـ سلێمان پاشا (دووبارە)	١١٧٧ک	١٧٦٣ز	٢	--
١٦ـ ئەحمەد پاشا (هەمدیسان)	١١٧٧ک	١٧٦٣ز	--	--
١٧ـ سلێمان پاشا (هەمدیسان) فەقێ ئەحمەد کوشتی	١١٧٧ک	١٧٦٣ز	--	--
١٨ـ محەمەد پاشای کوڕی خالید پاشا و باوکی				
خالید بەگ	١١٧٨ک	١٧٦٤ز	--	٨
١٩ـ ئەحمەد پاشا (هەمدیسان)	١١٨٦ک	١٧٧٢ز	٢	١
تێبینی: باوکی ئیبراهیم پاشا و خالید پاشای				
ئێستایە و برا گەورەی مەحموود پاشایە.				
٢٠ـ مەحموود پاشا، لە (ئەحمەد کولوان) ئەحمەد پاشای[٣]				
ئێستا و براگەورەی مەحموود پاشای بەدیل گرت	١١٨٧ک	١٧٧٣ز		١
٢١ـ دووبارە ئەحمەد پاشا بەیارمەتی عەلی				
مرادخان، لە (سەرسیر و چوارتا)، توانی بەسەر				
مەحموود پاشادا زاڵ بێت.				
٢٢ـ دووبارە مەحموود پاشا، بەیارمەتی شەفیع خانی				
زەندی لە ئێران گەڕایەوە، بەڵام شکا و گەڕایەوە	١١٩٠ک	١٧٧٦ز	٩	--
٢٣ـ دووبارە لەگەڵ مەحموود عەلی سەرداردا				
گەڕایەوە و لە نێوان محەمەد پاشا و خەسرەو خان،				
خانی سنەدا، لە نزیک (سەری بار- زرێبار)دا ڕوویدا،				
کە ئەمی دواییان زۆر خراپ تێکشکا	١١٩١ک	١٧٧٧ز		١
٢٤ـ کەلب عەلی خانی سەرکردەی زەندی بۆ				
یارمەتیدانی ئەحمەد پاشا هات و دووبارە				
لەسەر تەخت داینایەوە محەمەد پاشاش				

(٣) ئەحمەد پاشا، کە محەمەد پاشای برای بەدیل گرتبووی، بەیارمەتی هێزەکانی توانی هەڵبێت و جڵەوی فرمانڕەوایی گرتەوە دەست و ماوەی شەش مانگ حوکمی کرد. محەمەد پاشاش بۆ ئێران ڕایکرد و دووبارە لەگەڵ (مراد خان)دا گەڕایەوە، بەڵام هەردووکیان لە (سەرسیر) تێشکان.

بۆ (کۆیسنجاق) هەڵهات.	١١٩١ک	١٧٧٧ز	--	--
٢٥ـ محەممەد پاشا ، لەگەڵ تەیمور پاشا ، پاشای				
کۆیسنجاق گەڕایەوە و لە (گلّی زەرد) لەگەڵ				
ئەحمەد پاشادا کردیان بەشەڕێکی دەستەویەخە ،				
بەشمشێر و خەنجەر، کە سەعاتێکی خایاند و				
زیانێکی زۆری تیا کەوت، تەیمور پاشا کوژرا و				
محەممەد پاشا دەستبەجێ لەلایەن ئەحمەد				
پاشاوە برایەوە هەردوو چاوی هەڵکۆڵرا.				
ئەحمەد پاشاش هەڤدە ڕۆژ دوای گەڕانەوەی				
لە قەرەداغ بۆ (قەلاّچوالان) مرد	١١٩٢ک	١٧٧٨ز	--	--
٢٦ـ جێگیربوونی مەحموود پاشای باوکی				
عەبدولڕەحمان پاشا ، کە لە شەڕی				
(یەل تیمار)ی نێوان سەقز و (ساووق بولاّق)دا				
لەلایەن (بوداق خان)ی میری (ساووق بولاّق)				
کوژرا ، کە لەگەڵی بەشەڕ هاتووە.	١١٩٣ک	١٧٧٩ز	--	٥
٢٧ـ جێگیربوونی ئیبراهیم پاشای دامەزرێنەری	١١٩٨ک	١٧٨٣ز	--	٣
(سلێمانی) ، کە حەسەن خان بەگ و حسێن				
بەگی گرت، کە دوو میری سەر بەبنەماڵەکەی				
خۆی بوون و بە دیلی ناردنی بۆ بەغدا و سەرەتا				
ئاوارەی (حلە) کران و پاشان لە سێدارە دران	١٢٠٠ک	١٧٨٥ز	--	٣
٢٨ـ عوسمان پاشای براگەورەی عەبدولڕەحمان پاشا	١٢٠١ک	١٧٨٦ز	--	٢
٢٩ـ ئیبراهیم پاشا (دووبارە)	١٢٠٣ک	١٧٨٨ز	--	١
٣٠ـ جێگیربوونەوەی عەبدولرەحمان پاشا	١٢٠٤ک	١٧٨٩	--	٨
٣١ـ ئیبراهیم پاشا (هەمدیسان)	١٢١٢ک	١٧٩٧ز	--	٥
(لەسەردەمی ئەمدا تاعوونە بچووکەکە بلاّوبووەوە)				
٣٢ـ عەبدولڕەحمان (هەمدیسان)	١٢١٧ک	١٨٠٢ز	--	٢
ئیبراهیم پاشا لەکاتی هێرشی عەلی پاشا ،) پاشای				
بەغدا)دا مرد ، کە بۆ سەر (سنجار ـ شەنگار)ی کرد ،				
عەلی پاشا چووە جێی و ئەمیش مرد ، لە ساڵی:	١٢١٧ک	١٨٠٢ز	--	--

عەبدولڕەحمان پاشا ، لە عەلی پاشا هەڵگەڕایەوە				
و یاخیبوو ، دوای ئەوەش لە (کۆیسنجاق) بەسەر				
خالید پاشادا سەرکەوت. یەکسەر دوای گەڕانەوەی				
محەممەد پاشا ، پاشای سلێمانی، لە بەغدا بەدەستی				
خۆی کوشتی، دوای ئەم ڕووداوانە پاشای بەغداش				
خۆی هات و خالید پاشای لە سلێمانی دانا.				
عەبدولڕەحمان پاشاش بۆ ئێران هەڵهات.	١٢١٨ک	١٨٠٣ز	--	--
٣٣ـ خالید پاشا	١٢١٩ک	١٨٠٤ز	--	--
٣٤ـ عەبدولڕەحمان پاشا لە ئێران گەڕایەوە و لە				
(زەربیار– زرێبار) بەسەر سەربازە یەدەکە تورکەکان و				
کوردەکاندا سەرکەوت و سلێمان کەهیای				
بەغدای بەدیل گرت	١٢٢١ک	١٨٠٦ز	--	--
٣٥ـ عەبدولڕەحمان پاشا ناچار کرا لە				
سلێمانی هەڵبێت. تورکەکانیش، لەژێر				
فەرماندەیی (سلێمان کەهیە)ی				
پاشای ئێستای بەغدایە ، سلێمان پاشای				
کوڕی ئیبراهیم پاشایان دانا[٤].	١٢٢٣ک	١٨٠٨ز	٣	--
٣٦ـ جارێکی تر عەبدولڕەحمان خۆی کردەوە				
بەسەرداری کوردستان. شازادەی کرماشان				
لە دژی ئەم لەگەڵ تورکەکاندا ڕێکەوت				
و ناچاری کرد بکشێتەوە کۆیسنجاق کە				
ئێرانییەکان ئابڵوقەیان دابوو ، دوای				
مانگێک و چوار ڕۆژ ئابڵووقەکەیان				
شکاند. ئەمەش لە ساڵی (١٢٢٤ک)				
بوو . عەبدولڕەحمان پاشاش گەڕایەوە				
بۆ (سلێمانی).	١٢٢٦ک	١٨١١ز	--	٢
مردنی عەبدولڕەحمان	١٢٢٨ک	١٨١٣ز	--	--

(٤) ئەمەش ساڵی (١٨٠٨ز) بوو ، کە تیایدا گەیشتمە بەغداد.

٣٧ـ جێگیربوونی مەحموود پاشای
کوڕە گەورەی عەبدولڕەحمان پاشا،
کە جێی باوکی گرتەوە و میری ئێستایە. ١٢٢٨ک ١٨١٣ز -- --

هەندێ کارەسات و مێژوو، کە پێوەندییان بەمێژووی کوردستانەوە هەیە

تێشکانی هێزەکانی تورک و ئێرانی، کە هاوپەیمانی سلێمان بەگ بوون و ناچارکران لە کوردستان هەڵبێن و پەنابەرنە (ئەستانبوڵ)	١١١٠ک	١٦٩٨ز
تێشکانی بەکر بەگ	١١٢٠ک	١٧٠٨ز
ئابلۆوقەی بەغدا	١١٣٠ک	١٧١٧ز
دەستگرتنی تورک بەسەر (هەمەدان)دا	١١٣٥ک	١٧٢٢ز
کوژرانی خانە پاشا، پاشای کوردستان	١١٤٥ک	١٧٣٢ز
شەڕی تۆپالە (شەل) عوسمان پاشا	١١٤٤ک	١٧٣١ز
ئابلۆوقەی مووسڵ	١١٥٤ک	١٧٤١ز
هەڵاتنی خالید پاشا ـ پاشای کوردستان بۆ (ئۆرفە)	١١٥٥ک	١٧٤٢ز
مردنی خالید پاشا لە (ئورفە)	١١٥٦ک	١٧٤٣ز
پاشان سەرکەوتنی بەسەر (یەکون پاشا)ی سەرکردەی تورک	١١٥٦ک	١٧٤٣ز
کوژرانی نادر شاە	١١٥٨ک	١٧٤٥ز
مردنی عادل پاشا	١١٦١ک	١٧٤٨ز
مردنی ئیبراهیم پاشا	١١٦٢ک	١٧٤٨ز
دەستپێکردنی حوکمی سلێمان پاشا، پاشای بەغدا و کوشتنی سلێمان پاشای (کۆیسنجاق) لەلایەن سلێمان پاشای بەغداوە	١١٦٤ک	١٧٥٠ز
کوژرانی سەلیم پاشا، پاشای (قەڵاچوالان) لە بەغدا	١١٧١ک	١٧٥٧ز
بڵاوبوونەوەی تاعوونە گەورەکە	١١٧١ک	١٧٥٧ز
سەرکەوتنی پاشای بەغدا، بەسەر مەحموود پاشای بابانیدا لە (نارین)	١١٧٦ک	١٧٦٢ز
کوشتنی سلێمان پاشا	١١٧٨ک	١٧٦٤ز
بڵاوبوونەوەی دووەمین تاعوون (بچووکەکە)	١١٨٧ک	١٧٧٣ز
کوژرانی سلێمان پاشا، پاشای بەغدا	١١٧١ک	١٧٥٧ز
بەدیل گیرانی ئەحمەد پاشا، لە (ئەحمەد کولوان)	١١٨٧ک	١٧٧٣ز

بەدیل گیرانی عەلی مرادخان، لەلایەن ئەحمەد پاشاوە	١١٨٨ک	١٧٧٤ز
هاتنی شەفیع خان، بۆ یارمەتی محەمەد پاشا	١١٨٨ک	١٧٧٤ز
هاتنی کەلب عەلی خان و سەرکەوتنی محەمەد پاشا، بەسەر خەسرەوخاندا	١١٩١ک	١٧٧٧ز
بوومەلەرزەکەی تەورێز	١١٩٤ک	١٧٨٠ز
ڕۆیشتنی محەمەد پاشا و ئەحمەد پاشا بۆ کەرکووک	١١٩١ک	١٧٧٧ز
سەرکەوتنی ئەحمەد پاشا، بەسەر محەمەد پاشادا	١١٩١ک	١٧٧٧ز
مردنی ئەحمەد پاشا	١١٩٢ک	١٧٧٨ز
مردنی کەریم خانی شای ئێران	١١٩٢ک	١٧٧٨ز
مردنی عەبدوڵڵا پاشا، پاشای (زەهاو)	١١٩٣ک	١٧٧٩ز
سەرەتای فەرمانڕەوایەتی مەحموود پاشای باپیری مەحموود پاشای ئێستا	١١٩٢ک	١٧٧٨ز
کوژرانی ڕەزا قولیخان	١١٩٧ک	١٧٨٢ز
هەڵهاتنی محەمەد پاشای لە کارخراو بۆ ئێران و گەڕانەوەی و کوژرانی لەگەڵ سەرکردەیەکی تردا، ناوی عومەر پاشا بووە، لەلایەن مەحموود پاشاوە، لەژێر دارە گەورەکەی (قەڵاچوالان)دا.	١١٩٤ک	١٧٨٠ز
سەرەتای دەستپێکردنی فەرمانڕەوایی ئیبراهیم پاشا	١١٩٧ک	١٧٨٢ز
دروستکردنی شاری (سلێمانی)	١١٩٩ک	١٧٨٤ز
کوژرانی مەحموود پاشا	١١٩٨ک	١٧٨٣ز
دەستپێکردنی فەرمانڕەوایی عوسمان پاشا	١٢٠١ک	١٧٨٦ز
مردنی عوسمان پاشا	١٢٠٣ک	١٧٨٨ز
بوومەلەرزە لە (سلێمانی)	١٢١٧ک	١٨٠٢ز
مردنی سلێمان پاشا، پاشای بەغدا و بەدواهاتنی عەلی پاشا	١٢١٧ک	١٨٠٢ز
مردنی ئیبراهیم پاشا	١٢١٨ک	١٨٠٣ز
سەرەتای دەستپێکردنی فەرمانڕەوایی فەتح عەلی شای	١٢١١ک	١٧٩٦ز
ئێستای ئێران سەرپێچی کردن و یاخیبوونی عەبدولڕەحمان پاشا، لە عەلی پاشا و کوشتنی مەحموود پاشای (کۆیسنجاق)و زاڵبوونی بەسەر خالید پاشای (ئاڵتون کۆپری)دا. لەسەر ئەمە پاشای بەغدا بەپەلە دێت و لە (دەربەند)[٥] بەسەر عەبدولڕەحمان دا زاڵ دەبێ.	١٢٢٠ک	١٨٠٥ز

(٥) مەبەست لە (دەربەندی بازیان)ی نێوان سلێمانی و کەرکووکە ـ م.

هاتنی خالید پاشا بۆ سلێمانی و بەدەستەوەگرتنی جڵەوی حوکم.	یەک ساڵ	
شەڕی دووەمی (دەربەند) بە فەرماندەیەتی سلێمانە بچووکی پاشای بەغدا[٦]	١٢٢٣ک	١٨٠٨ز
کوژرانی سلێمان پاشا، پاشای بەغدا.	١٢٢٥ک	١٨١٠ز
شەڕی کفری	١٢٢٦ک	١٨١١ز
گەڕانەوەی عەبدولڕەحمان پاشا بۆ سلێمانی، بە یەکجاری	١٢٢٦ک	١٨١١ز

(٦) ئەمەش هەر ئەو ساڵەیە، کە تیایدا گەیشتمە بەغداد.

پاشكۆی پێنجەم

(پاشكۆی چوارەمی بەرگی یەكەمی گەشتەكەیە)

هەندێ زانیـاری كـە لـە (ئەحـمـەد كـولوان)
وەرگیراون دەرباری

لە (ئەحمەد کولوان)ی ناوچەی (قزڵجە)ەوە بۆ (زەهاو)

	سەعات	سەرنج
بۆ (سورەجۆ) لە –شەهرەزوور– کە پێی دەڵێن: (شارەزوور)	٦،٥	ناوچەیەکی زوورگاوییە و شاخی وا بەرزی تیا نییە، کە پێویست بەبڕینی بکات.
بانی خێلان	٦،٥	بەشی یەکەمی ڕێگاکە بەدەشتی شارەزووردا تێپەڕ دەبێ و کە لە بانی خێلانیش نزیک دەبێتەوە شاخێک دەبڕێت و دەگەیتە ئەوێ، لەوێدا چەند چەمێک کە لە کوردستانەوە دێن دەرژێنە ڕووباری (دیالە)ەوە.
زەهاو	١٠	دەشتی (باجەلان)ە.
هەمووی	**٢٣**	

***

لە (ئەحمەد کولوان)ەوە بەڕێگەی (شامیان)دا بۆ (کرماشان)

تێبینی: ئەمە کورتترین ئەو ڕێگایانەیە کە لە کوردستانەوە بۆ کرماشان دەچێ و لە هەمووشیان تەختانیتر و چاکترە و هەموویشی بەلای کەمەوە بەگەرووی نێوان دوو شاخدا تێپەڕ دەبێ.

	سەعات	سەرنج
سەوڵاوا	٦	لەناوچەی (سنە)یە لە دۆڵێکدایە لەسەر درێژایی ڕێگاکە
پاڵینگان	٥	لەسەر درێژایی دۆڵەکەیە
کرماشان	١٠	ڕێگەیەکی تەختە
هەمووی	**٢١**	

کوردەکان دەڵێن ئەمە چاکترین و لەبارترین ڕێگەیە بۆ تێپەڕبوونی خێڵات پیایدا بەخۆیان و خێزان و باروبنە و ماڵات و... هتد.

***

	فرسەخ
دەهکەلان (دێگولان)	٦
کوروە (قوروە)	٦
حەما قیسی	٦
هەمەدان	٦
هەمووی	**٢٤**
بۆ کرمنشاە	
کورووک	٥
کامیارە (کامیاران)	٥
کرمنشاە (کرماشان)	٧
هەمووی	**١٧**
بۆ تەورێز	
باقلاباد (باقلاوە–بەڵام ئێستا: باقراوای پێدەڵێن)	٦
کێلە کەبوود (ڕەنگە: تیلەکۆی– ئێستا بێت)	٦
سەقز	٩
کوول تەپە	٦
میان دوئاو	٨
لووکلەر	٩
ئاق تەپە (ئاخ تەپە)	١١
تەورێز	١٢
هەمووی	**٦٧**
بۆ مەراغە	
هەڵەدەرە (ڕەنگە: قۆڵەدەرەی ئێستا بێت)	٥
دیوان دەرە	٥
قابلان تو (قافلان تو)	٥
سەفاخانە	٤
ساین قەڵعە (ساین قەڵا)	٧

دیزه	٦
مەراغە	٤
هەمووی	**٣٦**

***

ڕێگا لە (سنە)وە بۆ (هەمەدان)، وەک بەگوێرەی یادداشتەکانی میستەر (بەل لی نۆ)وە ڕاستکراوەتەوە

	وەک دەڵێن	ڕاستییەکەی
دەککیلان[(١)]	٧ فرسەخ	٩ سەعات و ٥٥ دەقیقە
کووریا[(٢)]	٥ فرسەخ	٧ سەعات و ١٥ دەقیقە
حەماقیسی	٥ فرسەخ	٦ سەعات و ٢٠ دەقیقە
هەمەدان	٥ فرسەخ	٧ سەعات و ٣٠دەقیقە
هەمووی	**٢٢ فرسەخ**	**٣١ سەعات**

***

(١) پێشتر بە (دەهکەلان) هاتبوو، کە مەبەست (دێگولان)ی ئێستایە ـ م.
(٢) پێشتر بە (کوروه) هاتبوو، کە مەبەست هەر (قوروه)ی ئێستایە ـ م.

پاشکۆی شەشەم

(پاشکۆی پێنجەمی بەرگی یەکەمی گەشتەکە)

ڕوونکردنەوەی تایبەتی لەسەر تۆپۆگرافیای کوردستان، کە لە (سلێمانی) لە ڕاستگۆترین سەرچاوە، کۆکراوەتەوە و بەوردی لەگەڵ ئەو زانیارییانەدا بەراوردی پێکراوە، کە خەڵکانی جیاجیا باسیان کردووە:

لە (ئەحمەد کولوان)ەوە بۆ (ناڵپاریز) و تێپەڕین بە (تاریەر)دا... ٣ سەعات

لە (چەوتان ـ چەفتان) لەسەر شاخەکانەوە ... ٢ سەعات

بۆ (گوڵ عەمبەر) ـ خورماڵ ـ ی ئێستای مەڵبەندی شارەزوورە

بۆ (گوڵ عەمبەر)، لەوپەڕی چیاکانی (ئەورامان ـ هەورامان)... ٨ سەعات

لە (گوڵ عەمبەر)ەوە بۆ (خواجاڵ؟)، کە بەدۆڵێکی ناو چیاکانی

(ئەورامان ـ هەورامان)دا تێپەڕ دەبێ... ٢ سەعات

لە (گوڵ عەمبەر)، ڕووەو خۆرئاوا، بۆ (هەڵەبجە) ٢ سەعات

بەڕێگەیەکدایە، کە ئەمیش چیاکان بەسەریا دەڕوانن و ڕووباری (دیالە)، کە لەوێ پێی دەڵێن (سیروان)، لە (جورۆ)ی جیادەکاتەوە. لە (بانی خێڵان)یشەوە (دەربەندی دیالە) بەشاخدا، یان بەو زنجیرەیەدا کە سنووری خۆرئاوای دەشتی (سلێمانی) پێک دێنێ.

دیالەش (ئەورامان ـ هەورامان) لە (شاهۆ) جیادەکاتەوە. کێوەکانی ئەورامانیش بەشێکی لە (شاهۆ) پێک دێنن.

ڕێگای ڕێبواران لە (شەهرەزوور ـ شارەزوور)

ئاربەت (عەربەت) ٤ سەعات کەلاوەی گەورەی تێدایە، ئەو کەلاوەیەش کە پێی

دەڵێن (قیزلعەسی) دەکەوێتە نێوان (گرێزە) و

(ئاربەت)ەوە. (بێستان ـ سوور) و (یاسین تەپە)ش[1] دەکەونە نزیکییەوە

گرێزە ٤ سەعات

حەسار ٢ سەعات

گوڵ عەمبەر ٢ سەعات لە سلێمانییەوە بۆ (گوڵ عەمبەر)، کە مەڵبەندی (شارەزوور)ە.

هەمووی ١٢ سەعات

***

لە (سلێمانی)یەوە بۆ (بانی خێڵان)

(١) لە دەقەکەدا بەهەڵە (دەستان سوور) و (یارین تەپە) نووسرابوو ـ ع ـ
لە (بانی خێڵان)یشەوە دوو ڕێگەی لێ دەبێتەوە، یەکەمیان دەچێ بۆ (زەهاو) و ئەوی تریشیان بۆ (زەنگەباد) و بە (دیزی یارەش ـ خانی جەبەل ـ زەنگەباد)دا تێپەڕ دەبێ، لەسەر ڕۆخی (دیالە).

لە سلێمانییەوە بۆ (دەربەندفەقەرە) ٥ سەعات لە (تانجەرۆ) دەپەڕێتەوە

گەورە قەڵا (لێرەش هەندێ کەلاوە هەیە) ٤ سەعات

بانی خێڵان ٣ سەعات

هەمووی ١٢ سەعات

لە (هەڵەبجە)شەوە بۆ (بانی خێڵان)، بەدۆڵێک، یان بە گەرووەیەکدا ناوی (دەربەندی خان)ە، پێنج سەعاتە.

***

لە (بانی خێڵان)ەوە بۆ (زەهاو)

هەرسکەل (؟) ١ سەعات

هۆرێن ٢ سەعات

سەر قەڵا ٤ سەعات

زەهاو ٣ سەعات

هەمووی ١٠ سەعات

لە (زەهاو)ەوە بۆ (کرمنشاە)

زەهاو بۆ پیشەئوو(؟) ٣ سەعات

سوورە دزە ٣ سەعات

کرند ٣ سەعات

پاشان بۆ کرماشان

لە (سلێمانی)ەوە بۆ (کرماشان) بەڕێگەی (هەڵەبجە)دا

لە هەڵەبجەوە بۆ (خانە شوور) ٧، یان ٨ سەعات

دەشتە و ئوور ٣، یان ٤ سەعات

دەشتە لێڵ ٣ سەعات

دەشتە مردە ٣ سەعات

زەمکان ٢ سەعات

هەڵەبجە دەکەوێتە نزیک کێوێک، کە لقێکی (شاهۆ)یە و (دیالە) لە (جوانڕۆ)ی جیادەکاتەوە و بەنێوان هەڵەبجە و (جوانڕۆ)دا تێپەڕ دەبێ بوارێکیش بەسەر (دیالە)وەیە بۆ جوانرۆ کە بریتییە لە گوریسێک لەنێوان هەردوو ڕۆخەکەدا.

ئەم ڕێگەیە پێی دەڵێن ڕێگای ناوەڕاست، ڕێگای (زەهاو)یش ڕێگاکەی خوارووە. بەڵام ڕێگاکەی سەرەوە، وەک لە دامێنەوە نووسراوە، بە (هەورامان) و (جوانڕۆ)دا تێپەڕ دەبێ:

له (چەمی خواجایی)یەوە بۆ (تەویڵە)	٢ سەعات
نەوسوود	١,٥ سەعات
دیشە	٢,٥ سەعات
پاوە	٢,٥ سەعات
قەڵای جوانڕۆ	٨ یان ٩ سەعات
لەوێشەوە بەڕێگەی (ماهیدەشت)دا بۆ (کرماشان)	١٢ سەعات

جگە لەمە، ڕێگەیەکی تریش هەیە بۆ (کرماشان)، کە ڕێگاکەی لە دامێنەوە ماوەی دوو سەعات و نیوێک لەمبەرەوە لادەکاتەوە بۆ (زەهاو) و (دەشتەمردە) و بە (بزمیراوە)دا تێپەڕ دەبێ. (بزمیراوە)ش هاوینەهەوار، یان لەوەڕگەی (زەهاو)ە، لە (شاهۆ). دوای ئەمیش (ڕاژاو)، دواتر (تاووق) دێن. ئەم جێگایانەش هەموویان لە (شاهۆ)، یان (زاگرۆس)ن.

(شاهۆ)ش ئەو بەشەی (زاگرۆس)ە، کە سنووری پاشایەتی (قەڵاچوالان) لە کوردستانی تورکیا و کوردستانی ئێران جیادەکاتەوە، ئەمانە و هێشتا ڕێگەیەکی تریش هەیە بۆ (کرماشان)، کە لە (قرڵجە)وە دەچێ بۆ (ساڵیاوا)، ناوەکەشی ڕێگای (شامیان)ە. لەو دووەمین نەخشەیەشدا ناوی هاتووە، کە باسی ڕێگەی (قزلجە)ی تێدا کراوە.

(قەرەداغ)یش پاش ئەوەی درێژ دەبێتەوە و بە (دەربەند)دا تێپەڕ دەبێ، لە (کۆیسنجاق)، کێوەکانی (خاڵ خالان) پێکدێنێ.

***

گەرووەکانی زاگرۆس لەنێوان کوردستانی بابان و ئێراندا

١ـ گاران: ڕێگای (سنە)یە و ئەو گەرووەیە، کە دەکەوێتە دامێنی ئەو سەرەوە.

٢ـ سوورکێو: ڕێگاکەی (سوورکێو) لای پردەکەی (عەسر ئاباد- عەسر ئاوا)، لە ڕێگاکەی (گاران) جیادەبێتەوە.

٣ـ گەلی با.

٤ـ ناوخووان.

٥ـ پیشان (؟): لە (بیستان)ەوە بۆ (بانە)

٦ـ (گەلی باڵێن)، لە (بانە)وە بۆ (بایین دەرە)

٧ـ گەلی خان

پاشان (زاگرۆس) لادەکاتەوە بۆ خۆرهەڵاتی (سەردەشت) و خۆرئاوای (ساووق ـ بولاق[٢] ـ سابلاخ) و پاشان بۆ (سی کەنە).

***

(٢) ئەمە بە (ساووق بولاق) دەوترێ بەڵام ناوی ئێستای لەناو خەڵکدا (سابلاخ)ە ـ ع.

ڕێگا لە ـ سنە ـ وە بۆ ـ هەمەدان ـ

وەک بەپێی یادداشتەکانی میستەر (بەل لی نۆ) ڕاستکراونەتەوە

	وەک دەڵێن	لەڕاستیدا
دەککیلان	٧ فرسەخ	٩ سەعات و ٥٥ دەقیقە
کووربا	٥ فرسەخ	٧ سەعات و ١٥ دەقیقە
حەما قیسی	٥ فرسەخ	٦ سەعات و ٢٠ دەقیقە
هەمەدان	٥ فرسەخ	٧ سەعات و ٣٠ دەقیقە
هەمووی	٢٢ فرسەخ	٣١ سەعات

پێڕست

پێشەکی

کورتەی ژیانی میستەر ڕیچ

بەشی یەکەم

ل ٣١ تا ٥٥

دەرچوون لە خانووی نشینگەیی ـ چۆنێتی سەفەرەکە ـ باسێکی کۆمەڵەکەمان ـ باوبۆران ـ کفری ـ کەلاوەی ساسانی ـ میواندارێتیی سەرۆک هۆزی بەیات ـ چاووگەکانی نەوت لە توزخورماتوو ـ.

بەشی دووەم

ل ٥٧ تا ٨٧

جێهێشتنی توزخورماتوو ـ دۆڵی لەیلان ـ هەواری یوسف ئاغا ـ میوانداربیەکەی ـ چوونە ناو کوردستان ـ مەزرا و دیمەنی وڵات ـ دیاری لە پاشای (سلێمانی)یەوە ـ گەیشتن بە چادرگەکەمان پێش سلێمانی ـ سەردانی پاشا.

بەشی سێیەم

ل ٨٩ تا ١١٦

عوسمان بەگ ـ چوونە ناو سلێمانی ـ سەردانی میر ـ باسێکی خانووەکەمان ـ پابەندیی کورد بە سەرۆکەکانیانەوە ـ هەندێ بەسەرهات ـ شەڕەکە و ـ ئەفغانیی لە شارەزووردا ـ زەینەفۆن و دە هەزارەکە.

بەشی چوارەم

ل ١١٧ تا ١٣٨

وتووێژ لەگەڵ میردا ـ کەیخەسرەو بەگ ـ هۆزی جافی کورد ـ ئاووهەوای سلێمانی ـ نیشانەنانەوە ـ تەختی سلێمان ـ هەڵکۆڵراوی مێژوویی-ئاهەنگێکی مۆسیقا- زۆرخانە، یان یاریگە ـ سلێمان بەگ ـ چابووکیی لە بەکارهێنانی شمشێردا ـ کشتوکاڵ.

بەشی پێنجەم

ل ١٣٩ تا ١٥٤

سەربازە ڕوسییە ئازاکە ـ دڵڕەقیی شازادەی کرماشان ـ موسڵمانێکی گەورەی خواناس ـ بەروبوومە سروشتییەکانی کوردستان ـ خواپەرستیی مەحموود پاشا ـ بەسەرهاتێک ـ گرتنی عەبدوڵڵا پاشا ـ جەژن ـ هۆزەکانی بلباس ـ بەسەرهاتێک ـ هۆزەکانی کورد ـ بنەماڵە فەرمانڕەواکانی کوردستان ـ (سەمعان)ە شێت و وردە شتی تر ـ.

بەشی شەشەم

ل ١٥٥ تا ١٧٥

دەرچوون لە سلێمانییەوە بەرەو چیاکان ـ دەربەندی گۆێژە ـ چادر هەڵدان لە (گەڕەدێ) ـ جوانیی جێگاکە ـ دەنگەدەنگ و ژاوەژاوی کاتی بارکردن ـ کێوی بەرز ـ دانەوێڵە ـ وڵاتی جوان ـ ئەفسەرێکی گەورەی ناوچەی (قزڵجە) ـ هەندێ هەڵەی پێکەنیناوی ـ سەرکەوتنێکی سەخت ـ کوڕەکانی خالیدبەگ ـ سەربازگەیەک لە (ئەحمەدکولوان) ـ درووێنەوانان گۆرانی (شیرین و فەرهاد) دەڵێن ـ کوللە ـ پلەی گەرمای کانیاوەکان ـ بۆقی سەوز ـ یارییەکی سەیر ـ جێهێشتنی ئەحمەد کولوان ـ سەفەر بۆ (بیستان) ـ گردی توورەکەڕێژ ـ (بیستان)ی نادروست و نەخۆش کەوتنی هەموو کۆمەڵەکەم ـ جێهێشتنی بیستان ـ پێنجوین هەواری جاف ـ خێڵە کۆچەرەکان ـ خانمێک و گزیرەکانی ـ جوولەکە.

بەشی حەوتەم

ل ١٧٧ تا ٢٠٦

چوونە ناو ئێرانەوە ـ زەریاچەی زرێبار ـ کەیخەسرەو بەگ ـ هەواری جاف ـ یاری جریدبازی ـ بڕینی کێوی (زاگرۆس) ـ گوندنشینەکانی (کەڕان) ـ زستانێکی سەخت ـ ناکۆکی نێوان جاف ـ سنە ـ شێوخواردنێکی نایاب ـ کۆشکەکە ـ ستەمی والی سنە ـ پرسەی گشتی ـ پشێوی و هەرا ـ کۆچی دوایی کوڕەکەی والی ـ دڵتەنگی والی و توندوتیژییەکەی ـ ترسی دەست و پێوەندەکەی ـ ئاڵوگۆڕ لە بەرنامەکەماندا ـ ترسی وەزیرەکانی والی ـ بەزەیی ئەنجوومەن ـ سەرکەوتنی ئەنجوومەن ـ گەشکە و سوپاسیان ـ دەرچوون لە سنەوە بەرەو هەواری والی ـ.

بەشی هەشتەم

ل ٢٠٧ تا ٢٢٣

دەرچوون لە (سنە) ـ دیمەنی زەوی ـ چادرەکانی (کولانە) ـ سیاسەتمەدارانی مەزنی کورد ـ ڕووباری (قیزیل ئۆزون) ـ هەوارەکان ـ سەرنجەکانی لادێییەک ـ ڕەوشتی نائاسایی جاف ـ ڕێگایەکی کووڕ ـ هەنگوین و کەرەی سارد ـ گەیشتنە گوندی (میک) ـ ڕیچ خانم دەبرێ بۆ گوندێکی تر ـ پوورە هەنگ ـ گەیشتنەوەی ڕیچ خانم پێمان ـ دیاری میوە لای (والی)یەوە ـ گەیشتنە (بانە) ـ کوڕەکانی والی ـ میوەی تازە پێگەییو ـ.

بەشی نۆیەم

ل ٢٢٥ تا ٢٤٤

سەردانمان بۆ لای والی سنە ـ قەڵای بانە ـ وتووێژی والی ـ ژنهێنانی کوڕەکەی ـ والی سەردانم دەکاتەوە ـ دڵڕەقیی والی، لە (بانە) خۆ تەیارکردن بۆ ڕۆیشتن ـ گیروگرفتی چاوەڕوان نەکراو ـ بەگران دەستکەوتنی وڵاخی باریی ـ پۆزشی والی ـ سوڵتانی بانە ـ دەست پێکردنی ڕێکردنمان ـ سەرۆکی گوندەکە ـ ڕێگە پێنەدانمان لەسەر ڕێکردنمان ـ هەڵوێستێکی خراپ ـ بڕیاری بەشەڕ ڕێگاکردنەوە ـ ترسی سەرۆکی گوندەکە ـ ڕێگەپێدانمان بۆ ڕۆیشتن ـ چیا ـ چوونە ناو ناوچەی بابانەکانەوە ـ دەست و پێوەندەکانی عومەرئاغا ـ کەلاوەکانی قەڵاچوالان ـ میوەی تازە ـ شاخی نزم ـ گەیشتنە سلێمانی ـ.

بەشی دەیەم

ل ٢٤٥ تا ٢٧٠

سەرنەگرتنی کوتاندن دژی ئاوڵە ـ مردنی کوڕەکەی عوسمان بەگ ـ ماتەمینی میر ـ شوێنەوارە مێژینەکانی شارەزوور ـ ئەسکەندەری گەورە و کچە شازادەی هیندی ـ ناوی ناوچەکان ـ عومەرئاغا ـ چەوساندنەوەی و زیندانی کردنی ـ پابەندیی و هۆگریی داروودەستەکەی ـ نەزاکەتی ـ قینی لە عوسمان بەگ ـ ڕەحمەتوڵڵای تاتار ـ گەشتەکەی بەو کێوە سەختانەی دیانە کلدانەکانی تێدا دەژین ـ ئامێدی ـ ئامۆژگاریی میر، بۆ تاتارەکان ـ تەنگوچەڵەمە و داهاتووی تووشی ـ هەوارگەی کلدانییان ـ نانی برنج ـ ڕامانی کلدانییان کە ڕەحمەتوڵڵایان لەناو خۆیاندا دیوە ـ قێزکردنەوەیان لە محەمەد ـ یەزیدیان ـ شاری (وان) ـ ناوی هۆزەکانی کوردییەکان ـ هەڵپەڕکێی خانمان ـ پلەوپایەی ئافرەتی کورد ـ جلوبەرگی پیاوان ـ چیرۆکی دارشمانە ـ پیرێکی بەڕێزی بابانی.

بەشی یازدەهەم

ل ٢٧١ تا ٢٩٣

دڵتەنگیی و خەمباریی میر ـ کوڕە گەورەکەی بەبارمتە دەنێردرێ بۆ کرماشان ـ نەخۆش کەوتنی کوڕە بچووکەکەی ـ ئاژاوە لەنێوان ئەندامانی بنەماڵەکەدا ـ ئەحمەد بەگی دارشمانەیی ـ هۆزەکانی ڕەواندز ـ شێوەی تەرم ناشتن لای کورد ـ بنەماڵەی بابانی ـ شەجەرەی میرانی بابان ـ مردنی کوڕە بچووکەکەی میر، بە ئاوڵە ـ دڵگیریی میر ـ سلێمان بەگ ـ بازرگانیی سلێمانی ـ وتوویژ لەگەڵ عوسمان بەگدا ـ ئارەزووی دەست هەڵگرتنی میر، لە فەرمانداریێتی ـ عومەرئاغا ـ زیرەکیی و وردبینییەکەی ـ بەراورد لە نێوان کورد و تورک و ئێراندا ـ لوقمان سەردانێک بۆ ماڵاوایی کردن لە میر ـ وتوویژی ئایینی ـ بانگکردنی عوسمان بەگ بۆ شوێنی تازەی ـ هەڵهاتنی دەروێش خالیدی گەورە ـ دوا سەردانی میر لە میستەر ڕیچ ـ وتووێژێکی شیرین ـ ڕەوشتی میر ـ ئامادەبوون بۆ دەرچوون لە کوردستان ـ خەمباریی بەبۆنەی جێهێشتنی خەڵکی کوردستان ـ.

بەشی دوازدەهەم

ل ٢٩٥ تا ٣١٩

دەرچوون لە سلێمانی ـ باسی وڵاتەکە ـ گوندی دەرگەزێن ـ عومەرئاغا ـ کوڕەکەی ـ گەرووی دەربەند ـ جێهێشتنی کوردستان ـ دەنگوباسی سلێمانی ـ نائومێدیی عومەرئاغا ـ دەشتێکی جوان ـ گوند ـ گردێکی توورەکەڕێژ ـ ڕووباری گابروسی، یان (زێی بچووک) ـ ئاڵتوون کۆپری ـ هەوارەکەی فارس ئاغا ـ نزمیی و چرووکییەکەی ـ بۆ یەکەمین جار دیتنی هەولێر ـ باسێکی شارەکە ـ دەشتی هەولێر ـ گۆگە مەلا ـ چیای مەقلوب ـ گوندی (کەڵەک)ی یەزیدی ـ ڕووباری زێ، بان (لی کوس) ـ ڕوخساری وڵاتەکە ـ ڕووباری خازەر، یان (بۆمادۆس) ـ حاجی جەرجیس ئاغا ـ شاری کرملیس ـ کەلاوەکانی نەینەوا ـ.

پاشکۆی یەکەم

ل ٣٢١ تا ٣٤٤

سەرەبڕشت لە یادنامەی ڕیچ خانم، لە گەشتەکەیدا لە بەغداوە بۆ سلێمانی

پاشکۆی دووەم

ل ٣٤٥ تا ٣٧٧

گەشتێک بۆ شوێنەوارەکانی (زندان) و (قەسری شیرین) و (حۆش کەڕوو)... هتد لە سنووری کوردستانی باشووردا، لە مانگی مارت و نیسانی ١٨٢٠ز ـ دا

پاشکۆی سێیەم

ل ٣٧٩ تا ٣٨٦

زانیاری وەرگیراو لەخەڵک دەربارەی (جزیرە) و ناوچەکانی دەوروبەری

پاشکۆ چوارەم

ل ٣٨٧ تا ٣٩٥

پاشکۆی پێنجەم

ل ٣٩٧ تا ٤٠١

زانیاری وەرگیراو، لە (ئەحمەد کولوان) دەربارەی ئەو ڕێگایانەی دەچن بۆ جێگەی جۆربەجۆر

پاشکۆی شەشەم

ل ٤٠٣ تا ٤٠٨

ڕوونکردنەوە لەسەر تۆبۆگرافیای کوردستان

***

چۆن و کەی ئەم کتێبەم وەرگێڕا؟

ناوەڕاستی ساڵی (١٩٧٨ز) ئەم کتێبەم لە کتێبخانەی مۆزەخانەی سلێمانی خواست و بەپەرۆشەوە [کە لە پێشەکی ئەم کتێبەدا باسکراوە]، دەستم کرد بە وەرگێڕانی و خەریکبووم تەواوی بکەم، کە لە سەرەتای ساڵی دواییدا جارێکی تر، لەلایەن ڕژێمی عێراقەوە گیرامەوە و دووبارە دوای ئازادبوونم لە بەندیخانە (کە خۆشم نازانم چۆن لە دەستیان دەربازبووم!)، بەهەمان تاسەوە دەستم کردەوە بەوەرگێڕانی ئەم کتێبە. چونکە لەکاتی گرتنەکەمدا، هەرچی دەستخەت و ڕەشنووسێکی ئەدەبیم هەبوون، ماڵی خۆمان هەموویان لەناو بردبوون. ئەمجارەشیان نیوەیم تەواوکردبوو، کە هەمدیسان لەلایەن ڕژێمەوە هاتنەوە بۆ گرتنم! بەڵام نەکەوتمە بەردەستیان و لەگەڵ نیوە ڕەشنووسەکەی ئەم کتێبەدا ڕوومکردە ناوچە ئازادکراوەکانی کوردستان و لەوێ هەرچۆنێ بوو، لەو ناو شاخ و بارە سەخت و ژێر بوردومانەدا، هەموو کتێبەکەم کرد بەکوردی و ئامادەی چاپم کرد و دوای تەواوکردنیشی وا ڕێکەوت ساڵی ١٩٨٤ ـ ١٩٨٥ز

خەریک بوو گفتوگۆی نێوان (یەکێتی نیشتمانیی کوردستان) و دەوڵەتی عێراق، دەرفەتێک بڕەخسێنێ و ئەم کتێبە لە عێراق لە چاپ بدەم و مامۆستایەکی زانا و مێژوونووسیش (ئەوکاتە)، پێی خۆشبوو پێشەکی بۆ بنووسێ. بەڵام دەرفەتەکە سەری نەگرت و جگە لەوەش دامودەزگای چاپەمەنی لەو شاخە، بەو شێوە جوان و نوێیە لەبەردەستدا نەبوو، کە من حەزم دەکرد و هەندێ هۆی تریش، چاپی تێکڕای ئەم کتێبەی دوا خست. بەڵام هەر هەمان ساڵ (١٩٨٤)، کە ڕێکەوتی دووسەدهەمین ساڵگەردی دروستکردنی شاری (سلێمانی) بوو، یەکێتیی نووسەرانی کوردستان، بەرنامەیەکی فراوانی بۆ ئاهەنگێڕان، بەو بۆنەیەوە، ئامادەکردبوو، ئەم کتێبەش چونکە چەند بەشێکی (ریچ) تیایدا سەردانی شاری سلێمانی و میرنشینی بابانی کردبوو، پێشنیارکرا (ئەو چەند بەشە) سەرەتا (دەسگای ڕاگەیاندنی یەکێتی نیشتمانی کوردستان)، ڕۆژانە، بە (رادیۆ) بڵاوبکاتەوە و دواییش هەر ئەو چەند بەشە، بەناونیشانی (گەشتی ڕیچ بۆ سلێمانی ـ ١٨٢٠ز) چاپ بکرێ...

ئەم بەرنامەیە ئەنجامدرا و کتێبی ناوبراو (١٢٠) لاپەڕەی قەوارە گەورەی لێ دەرچوو... تا سەرەتای ساڵی (١٩٨٨ز)، کە لەژێر هێرشی توند و بەربڵاوی سوپای عێراق و کیمیاوی بارانی ناوچە ئازادکراوەکاندا، هەر خۆم و منداڵەکانم پێ دەربازکرا و ئەو وەرگێڕانە و دەقە عەرەبییەکەی و هەرچی نووسینی بڵاونەکراوەی من و ژووان ـ ی هاوسەرم بوون، کە بریتی بوون لە دوو دیوانی شیعری هەردووکمان و ڕەنجی دە ساڵ ڕەبەقی نووسینی هەمەجۆرەمان، لەگەڵ دەیان منداڵ و ژن و پیاوی هاووڵاتی و پێشمەرگەدا تیاچوون، کە لەو شاخانە، لەسەرماندا ڕەق بوونەوە.

هەرچۆنێ بوو گەیشتینە کوردستانی ئێران و درەنگانێ (ئەو چەند بەشە) چاپکراوەم چنگ کەوتەوە و سەرلەنوێ خۆزگە و تاسەی وەرگێڕانەوەی تێکڕای ئەم کتێبەم لا زیندووبوەوە بەڵام چونکە ڕەنجم زۆر لەگەڵیدا کێشابوو کفتی کردبووم و لەلایەکی تریشەوە بڕوام نەدەکرد کتێبە عەرەبییەکەم دەست بکەوێتەوە، ئیتر یادیشی هەر دەژیا و هانی دەدام، تا تکا لە برای جگەرسۆزم کاکە (ئاگرین) بکەم لە سلێمانی، کە تەقەللا بدات، هەرچۆنێک بێت، دەقە عەرەبییەکەیم بۆ پەیدا بکات و بۆمی بنێرێت. چەند مانگێکی پێچوو، دۆستی جگەرسۆزم، بەهەر کوێرەوەرییەک بوو، دەقە عەرەبییەکەی بۆ فۆتۆکردم و بەو سنووورە پڕ لە شمشێرە چاوەدا بۆمی نارد. هاوکات بەختم یاربوو، دانەیەکی تریش هەر لە دەقە عەرەبییەکەی، لە (مەهاباد)، لە ماڵی هاوڕێی هێژام (کاکە عەینەدینی زیائی ـ ئێستا لە کرماشانە) چنگ کەوت ـ کە بڕوام نەکرد عەرەبییەکەیم لە ئێراندا چنگ بکەوێ ـ. ئیتر لە هاوینی (١٩٨٩ز)دا کەوتمەوە سێیەمین وەرگێڕانی، کە ئەمەی بەردەستتانە و زۆر بەدژوارییی، خۆم هەموو کارێکی: تایپ و مۆنتاژ و خەت و دەرهێنانی هونەریی و بەرگی دەرەوەی چاپی یەکەمیم ئەنجام داوە.

محەمەد حەمە باقی

سەقز ـ هاوینی ١٩٨٩ زایین

فەرهەنگی ناو

(ئـ)

ئار. میگنن 8
ئارکیر پۆرتەر 65
ئازادخان (ی ئەفغانی) 113
ئازیزێ (گۆرانی) 138
ئاسینس رڤیو 339
ئاشیتیی 381
ئاغا سەیید 41، 46، 359، 364
ئاغا محەمەد خان 389
ئاغاميناس 35،95، 103، 249، 324 – 227، 333، 342، 349، 370
ئا. کلیمان 8
ئامینە خاتوون 333
ئاوگۆست پیتەرمان 9
ئۆژین ئۆپین 9
ئۆژین فلاندن 8
ئۆسکارمان 9
ئۆفانس 200، 205
ئۆلیڤەر 62
ئەبو حەنیفە 55
ئەتابەگ 368
ئەحمەد ئاغا 367
ئەحمەد بەگ 236، 237، 270، 271، 276، 411
ئەحمەد پاشا 390، 391، 393، 394
ئەحمەدخان 201
ئەحمەد کەهیا 121
ئەحمەدی خانی 17
ئەدنبەرە 339
ئەدوارد سەخاو 9
ئەردەڵان 10، 12 – 14، 18، 20، 202، 298
ئەردەشێر 77
ئەرساسی 329
ئەرساسیدیی 308
ئەریەن (ئاریەن) 282، 317
ئەسکەندەری گەورە 194، 240، 247، 289
ئەفسەنتین 63
ئەفشاری 113
ئەفەندمز 284
ئەغریق 317، 328
ئەلعەزە 7
ئەلیاس (خضر) 70
ئەنکەتیل 197
ئەنوشیروان 366
ئەوڕەحمان پاشا 72، 75، 86، 97، 104، 106، 121، 125، 127، 128، 148، 149، 160، 183، 196، 266، 273، 277، 288، 340
ئەولیاچەلەبی 7
ئەمانوڵڵاخان (ئەردەڵان) 13.، 196
ئەی. تی. راولینسن 10
ئەی. هیرتسفلید 9
ئەیوبی 270، 382
ئیبراهیم پاشا 124، 128، 390 – 394
ئیبن جەبیر 33
ئی. بی. سۆن 9، 19
ئیسماعیلی 50، 203، 257، 370، 373
ئیشق باشی93
ئیڤینیگ مەڵس (ڕۆژنامە) 339
ئیمپڕاتۆڵ 106

(ب)

بابان 10 – 21، 94، 98، 104، 106، 119، 132، 152، 153، 166، 183، 190، 202، 225، 237، 238، 243، 245، 248، 266، 270، 271، 274، 275، 286، 287، 393، 407، 410 – 413
بابا تاهیر 16
بابا داخ 274
بابا سلێمان 70، 73، 269، 289

بارمۆف 363
بازکاری 371
باقرخان 131، 114، 116، 132
باقور
بالۆن 108
بایرون 16، 39، 325
بایەزید 194، 381
براحەسەن 148
برایەتی (ڕۆژنامە) 16، 94
برترام دیکسن 9
بلّباس 139، 148، 149، 216، 217، 257، 266، 267، 323، 409
بلو 8
بن عجیل 367
بنیامین 152
بوداق خان 391
بوداق کێخان 367
بۆقژە 158
بووکە سوورە 175
بووڵ دۆگ 102
بۆناپارت (ناپلیۆن) 26، 27، 229
بەتلیمۆس 333
بەختیاری 132
بەرازی 377، 381
بەرواری 384
بەگ 34، 49، 98، 114، 125
بەل 215
بەنی رەبیعە 355
بەنی وەیس 355
بەهائەدین نوری 19 – 22
بەهرام 159
بنش 264
بیرک 8
بێسارانی 17

(پ)

پاچستین 9
پشدەری 289
پەردەدار 93
پەریزاد 159
پیران 178

(ت)

تات 255
تاتار 83، 160، 245، 411
تاجیک 255
تاهابابان 19، 21
تۆباڵ عوسمان 393
تورا 116
تیاری (تەیاری) 152
تەت 37
تەتەر 83
تەقی 324
تەمیر 121، 389
تەورات 219
تەیار 152
تەیموور ئاغا 121
تەیمووری لەنگ 309
تی. سی. دابلیو فاول 9
تیلە کۆ (هۆز) 257، 400

(ج)

جاسم بەگ 308، 330
جاف 20، 114، 117، 119، 120، 123، 124، 127، 132، 142، 155، 171، 172، 174، 177، 180 – 184، 187، 203، 207، 217، 256 – 258، 265، 286، 409، 410
جۆرنۆدیە ساف 339
جۆر نۆ دیە وام 339
جوهان سچیل بەرگەر 7
جەجاڵ 283
چەزەدوم 42
جەستش 203
جەستیان 252
جەعفەر عەلی 170

جی. ئی. هابەرد 9
جی. ئیج. د. رایدەر 10
جیت سنغ 367
جی. شیل 8
جێمس بێڵی فریزەر 8، 23
جیهان نما 281

(چ)

چراغ سویندرەن 50، 66، 351، 273
چگنی 257

(ح)

حاجی ئەحمەد 120، 182، 215، 218
حاجی جاسم 308
حاجی جەرجیس ئاغا 298، 316، 411
حاجی خەلیفە 281
حاجی عومەر 347
حاجی عەبدوڵڵا 34، 35، 310، 323، 324
حاجی قاسم 220، 310
حاخام 71
حافز (شاعیر) 16، 205
حوسن جیهان خانم 228
حوسێن ئاغا 308، 318
حوسێن قاسم عەزیز 19
حوسێن قولی خان 223
حەرب (هۆز) 308
حەرکۆڵ 187
حەزرەتی مەولانا (خالید) 148
حەسەن ئاغا 366، 337
حەسەن بەگی (ئەوڕەحمان پاشا) 113، 114، 130 – 134
حەننا 152
حەنیفە خاتوون 323

(خ)

خالید بەگ 155، 163 – 165، 390، 410
خالید پاشا 99، 104، 389، 390 – 395
خانی گچکە 192، 201، 223
خوانچە 129
خەزرەج (هۆز) 355
خەسرەو 74، 159، 190، 194، 198، 199، 217، 333، 359، 390، 394

(د)

دارا 310، 361
دارا گشتاسب 77
داریوس 310
دارۆغا 92، 102، 116
دانفیل 53، 333
داود پاشا 11، 12، 68، 87، 123، 126، 285، 291، 292، 329، 334
دۆق بەری 339
دۆق کەنت 338
دەجال 283
دەخمە 42، 362
دەروێش پاشا 356
دەفتەردار 52
دەلی دومەن 332، 371
دەلی سەمعان 139، 159، 409
دیربی لو 70
دی لامیر 310
دیوان ئەفەندی 261

(ر)

رازیانە 161
رەبیعە 355
رۆستەم ئەفەندی 129، 131، 133
رەئیس ئەفەندی 106
رەحمەتوڵڵای تاتار 245، 411
رەزا قولیخان 394
رەشوان 171
رەشید بەگ 205
رەمک 148، 150
رەنل 188، 317
ریم (ئاژەڵ) 221

(ز)

زابت خاتوون 324
زانا 13، 289، 412
زورو ئاستەر 150

زەند (هۆز) 257، 390
زەنگەنە (هۆز) 72، 73، 257، 263
زەینە فۆن 89، 333، 339، 409
زەینئەلعابدین 61

(س)

سادق بەگ 330
ساسانی 28، 31، 44، 46، 47، 49، 53، 71، 74، 75، 166، 169، 181، 329، 350، 351، 365، 377، 383، 409
ساڵح بەگ 323
ساڵحە خانم 323
سالم (شاعیر) 15، 17
ستریکەر 9
سلێمان بەگ 117، 132، 134، 271، 292
سلێمان پاشا 124، 128، 153، 183، 332، 368، 374، 389، 390، 392
سلێمان کەهیا 196، 392
سویحان ویردی خان 201
سۆران 14، 153، 248
سوورەمەنی (خێڵ) 355، 357
سوڵتان شاحوسێن 166
سوڵتان عەبدۆڵڵا 142
سوڵتانی بانە 225، 230، 234، 236، 410
سوڵتانی سەقز 228
سەدام 17، 20
سەدەنی 258
سەعدون ئاغا 349
سەعید پاشا 68، 124، 252، 331
سەعید ناکام 7
سەککیر (هۆز) 248
سەل 256
سەل 127
سەلاحەددین ئەیوبی 270، 382
سەلیم ئاغا 344، 354، 358، 359، 363، 366، 370
سەلیم بەگ 149، 154
سەلیم پاشا 389، 393
سەمعان 139، 154، 409
سەمیرئەمیس 333
سەندرێکفی 8
سەیید 205، 358، 359
سەیید تاهیری هاشمی 19
سەییدە زوبێدە 62
سەیید موبارەک 376
سەیید موحسین 377
سەیید میقداد کندی 349
سیر روبرت لیستن 8، 27
سیررۆبەرت کەرپۆرتەر 68
سێرجۆن ماڵکۆڵم 194
سیروککۆ (با) 128
سیسیل. جی. ئەودمۆندز 10
سیلاحدار 121
سیللوک 361

(ش)

شاپوور 364
شاعەباس 204
شالوور 158
شکسپر 16، 203
شەفیع خانی زەند 390، 394
شێخ ئیسماعیلی 203، 257
شێخ تووەینی 128
شێخ خالید (مەولانا خالید) 142، 146، 147، 288، 289
شێخ عەبدولقادر 142
شێخ کەریم 183
شێخ مارف 14 – 17، 76، 289
شیرین 155، 165، 288، 359، 410
شێلاقە (باڵندە)شیلان 175
شیلان 143
شینکی 144، 169، 237، 248، 256، 265، 282

(ع)

عادل پاشا 393
عادلە خانم 342، 343

عوسمان بەگ (ئەورەحمان پاشا) 89، 91، 92، 93، 106، 117، 121، 125 – 128، 124، 133، 134، 136، 141، 142، 146، 147، 154، 159، 245، 247، 248، 251، 261، 271، 273، 277، 279، 278، 279، 284، 285، 301، 303، 329، 409، 411
عونەر ئاغا 80، 134، 136، 142، 143، 148، 159، 160، 173، 174، 179، 180، 186، 187، 191، 201، 202، 205، 211، 240، 285
عومەر بەگ 50
عومەر پاشا 41، 394
عومەر خەزنەدار 126، 127، 145
عەباس بەگ 212
عەباس میرزا 203، 281، 289
عەبدوڵڵا ئاگرین 413
عەبدوڵڵا ئەفەندی 65، 335
عەبدوڵڵا بەگ 35، 209، 211، 222، 232، 233، 235
عەبدۆڵڵا پاشا 83، 86، 104، 107، 120، 125، 130، 139، 146، 147، 284، 285، 288، 358، 394، 409
عەبدولڕەحمان ئاغا 79، 80
عەبدولڕەحمان پاشا 368، 391 – 395
عەبدولغازی خانی بەهادر 116
عەبدولقادری گەیلانی 288
عەزیز ئاغا 134
عەزیز ئاغای مەسرەف 131
عەلی ئاغا 235، 332
عەلی ئیلاهی 66، 337
عەلی پاشا 121، 391، 392، 394
عەلی مرادخان 390، 394
عەمبەر لو (خێڵ) 383
عەنتەری 264
عەنزە (خێڵ) 91، 355
عەینەدینی زیائی 413
عیسا 283
عیسا خان 113
عینایەتوڵڵا بەگ 190، 192، 201، 205، 209

(ف)

فاتمە 324
فارس ئاغا 295، 306، 411
فریزەر 188
فۆکس 23
فۆن لۆک 9
فۆن هامەر 36
فەتاح پاشای زەهاو 358
فەتح عەلی شا 194، 394
فەتحوڵڵا ئاغا 163، 173
فەرهاد 22، 155، 156، 288، 410
فەرهاد پاشا 389
فەزیلەت 70
فەقێ ئەحمەد 266 – 269، 273، 390
فەقی قادر 232، 235، 250، 299
فەیزوڵڵا ئاغا 41
فەیزوڵڵا ئەفەندی 261
فەیلی 119، 257
فیدلیس 8
فیسکۆس 333

(ڤ)

ڤامبەری 9

(ق)

قادر بەگ 180
قادری 14، 16، 326
قادری گەورە 166
قاووقلی 316
قیشاقچی 174

(گ)

گاشینە 82، 144
گروتیفند 30
گۆران 13، 94، 150، 185، 191، 196، 201، 202
گۆرگۆس 333
گەزی شایگان 190

گەلاوێژ (گۆڤار) 19، 173، 347

(ک)

کابایز 149
کاکە حەسەن 148، 149
کرمانج 94، 196، 214، 248
کوباد (قوباد) 159
کورەوی (هۆز) 257، 375
کورتیوس 317
کورد ئۆغلی 212
کوردی (شاعیر) 15، 17
کوردۆکی 123
کوورزەئی (هۆز) 258
کووسا 257
کوفا ئۆفانس 200، 205
کوفی 47، 329
کۆلۆنێل میسیت 25
کۆماسی 17
کلاوسپی 150
کلدانی 23، 28، 54، 63، 125، 152، 245، 252، 255، 316، 333، 411
کلودیوس جێمس ریچ 7، 11، 13، 15، 17 – 26، 28، 29، 34، 207، 271، 321، 333، 332، 334، 341، 345، 409 – 413
کەپەنک 265
کەچەڵیی 257
کەریم خان 257، 394
کەلب عەلی خان 199، 390، 394
کەلو 257
کەڵهوڕ 174، 203
کەمال جەلال غەریب 76، 251
کەوانی 257
کەیخەسرەوبەگ 117، 119، 125، 127، 128، 129، 132، 177، 180، 182، 261، 409، 410
کەیوانە 367
کێخان 267
کیسرا پەروێز 347، 355
کیسرا نەشیروان 359
کیللی 73

(ل)

لوڕ 132، 256 – 258، 355
لووک 24، 25، 400
لوکهارت 190
لوقمان 271، 411
لەک (هۆز) 228، 257

(م)

مارتین هارتمان 9
مارک سایکس 9
مافی (هۆز) 114، 116
ماکدۆناڵد 385
مالکۆلم 228
مامولی 201
مامەش 148، 150
ماهشەرەفخانم (مەستوورە) 13
محەمەد ئاغا 55، 61، 104، 114، 255
محەمەد بەگ 180
محەمەد پاشا 391، 392، 394
محەمەد ڕەزا 237
محەمەد حوسێن خان 198
محەمەد خان 189، 199، 201
محەمەد رەشید بەگ 206
محەمەد عەلیی (ئەمانوڵڵا خان) 141، 194، 198، 199، 201، 228، 357
مرادخان 390، 394
مردخ 334
مستەفا خان 384
موتەسەللیم 389
موران دو 92
مووسائاغا 69
مووساخان 228 – 230
مەحموود ئاغا 80
مەحموود بەگ 75
مەحموود پاشا 11، 12، 14، 45،55، 61، 66، 79

مەحموود چاوەش 31، 285، 286، 355
مەحموود رەحیم خان 116
مەحموود عەلی سەردار 390
مەحموود مەسرەف 83، 101، 110، 111، 121، 122، 124، 125، 128
مەجەستی 281
مەرزینک (هۆز) 257
مەڕ مەڕ (هۆز) 203
مەسکەلاین 137
مەسیح 368
مەلای جزیری (شاعیر) 16
مەلکێ جان (گۆرانی) 138، 288
مەمکوژە بەناز (گۆرانی) 239، 288
مەندیمی (هۆز) 257
مەنزوور 148، 150
مەولانا خالیدی نەقشبەندی 14 – 17
مەولەوی تاوەگۆزی 13
مەهدەوییە 375
مێجەر رەنل 370
مێجەرسۆن 19
میر مەحموود 291، 292
میر مەحمەلی 109
میرزا عەبدولکەریم 223
میرزا عینایەتوڵڵا 226
میرزا فەرەجولڵا 190، 192، 209
میرزا فەیزوڵڵا 197
میستەر فوذر بگهام 199
میستەر گرانت 199
میستەر لووک 24، 25
میستەر والان 24، 27

(ن)

نادرشا 49، 195، 211، 316
نارین 41، 374، 393
نالی (شاعیر) 15، 17
نوورەدین 165
نوورەدینی 256
نەسرین 143
نەعمان پاشا 319
نەقشبەندی 14، 15، 17، 142
نێبور 7

(و)

والی 11، 13، 20، 26 – 28، 84، 85، 93، 97، 98، 106، 112 – 114، 124، 128، 131، 133، 136، 147، 149، 177، 184، 188، 190، 198 – 201، 203، 204، 207، 209، 211، 213، 222
ورد زورث 373
وەڵەدبەگ 123
وەلی 124، 185، 282
ویللوک 370
ویلیم ئەرسکن 30

(هـ)

هارون رەشید 62
هاجوج و ماجوج 283
هوێزە 199
هەرشەل 137
هەرقەل 351
هەزو 382
هەمەداوەند 257
هەمەوەند 257
هێرۆ 143

(ی)

یاقوبی 150
یاوشان (رووەک) 63
یوحەنای مەعمەدان 381
یوسف ئاغا 75، 68، 363، 409
یوسف بەگ 289، 377
یەزیدیان 245، 411
یەزیدی 22، 255، 262، 295، 314، 381، 385، 411
یەعقوب 279
یەعقوب ئاغای گەورە 308
یەکون پاشا 393

فەرهەنگی جوگرافیا

(ئـ)

ئاجاواز (عادل جەواز) 383
ئاثوریا 72
ئاردبابا (ئاربابا) 182، 185، 222
ئاربەد (ئاربەت، عەربەت) 120، 405
ئارزەن (ئەرزەن) 382
ئاروزە 386
ئازاکس (ئاراکس) 383
ئاسکی بەغدا 350، 351
ئاسکی کفری 45، 47، 329، 372
ئاسیای بچووک 25، 28، 162
ئاش تۆقان 47
ئاشیتی 381
ئاق بولاق (ئابلاخ) 297
ئاق تەپە (ئاخ تەپە) 400
ئاقچەلەر (ئاغجەلەر) 300
ئاق سو 50، 51، 55، 330، 372
ئاکرێ (عەقرە) 253، 312، 314، 315
ئاکۆ 47
ئالان 239
ئال ئاراس 386
ئاڵتون سو 304
ئاڵتون کوپری (پردێ) 153، 162، 394
ئامێدی 109، 150، 152، 245، 252، 253، 255، 312، 385، 411
ئۆرتەخان 374
ئۆردەک 314
ئۆسکۆتلاند 172
ئون ئیکی ئیمام 45، 47، 369، 372
ئەحمەد ئاوا 222
ئەحمەد کولوان 155، 164، 165، 166، 167، 169، 171، 172، 173، 174، 238، 280، 390، 393، 397، 399، 405
ئەدەنە کۆی (ئەدانە کۆی) 375

ئەربیل 64، 306، 310، 311، 312، 317
ئەرجیش 383
ئەرخەبیل 28
ئەرمەنستان 8
ئەرمینیا 383
ئەزمیر 25، 79
ئەستەموول 7، 10، 13، 25، 27، 28، 29، 103، 106، 180، 251، 252، 266، 269، 270، 274، 281، 304، 230، 333، 334، 338، 369
ئەسفەندئاوا 204، 221
ئەسفەهان 191، 194
ئەسکەندەرییە 25
ئەسکی کەڵەک 12
ئەفغانستان 116
ئەلخالس 37
ئەلعوزێم 59
ئەلوان (حەلوان) 357
ئەڵوەند 197
ئەلهوەیدەر 347، 398
ئەلیاسە 297
ئەمەریکا 109
ئەوروپا 7، 26، 27، 28، 33، 83، 104، 107، 110، 116، 119، 121، 136، 181، 277، 278، 341
ئیبراهیم خانچی 8، 50، 45، 55، 63، 73، 126، 330
ئیتاڵیا 25، 28، 128، 336
ئیخلات 383
ئیس 381
ئیسپان 195
ئینگلتەرە 23، 26، 27، 68، 106، 108، 223، 330، 335، 336، 339، 354

(ب)

باباگوڕ گوڕ 53
بابل 27، 28، 41، 43، 45، 159، 304، 364
باتمان چای 382
باجەڵان 365، 366، 399
بادینان (بەهدینان) 17، 151، 152
بارادان 41، 355
بازیان 11، 12، 72، 75، 78، 102، 181، 298، 299، 300، 337، 394
بازرخانی (باجەرخانی) 189، 197، 210
باقلاوە 400
بانە 12، 183، 279
باوین مردە (باوە مردە) 297
باینچۆ 210
بایەزید383، 384
بایەندەرە 219
برمنگهام 228
بروز 241
بری 239
بریستۆڵ 23، 25
بزمیراوا 407
بلەی دوون 385
بناویلە 158
بۆتان 7، 153، 381
بوخارا (بوخاری) 326
بوشەهر 197
بولاق 74
بولگاریا 27
بۆمادۆس 295، 316، 317، 411
بۆمبای (بۆمبی) 28، 252
بوندقیە 28
بویوک ئەبی صەیدا 376
بەتلیس 381، 382، 386
بەدران 153
بەدرە 389
بەرازی 377، 318

بەراوری 384
بەڕودە 211
بەرۆژە 229، 239
بەریتانیا 10، 11، 19، 25، 27، 29، 102، 107
بەسرە 20، 26، 28، 209
بەشیر 312، 381
بەشیرۆ (بەشیری) 381
بەعقووبە (باقووبە) 347، 349، 370
بەل غێن 382
بەلەدروز 354
بەندەر عەباس 197
بەنغال 195
بەهدینان 150
بیستان 164، 165، 167، 168، 169، 170، 171، 407، 410
بێستان سوور 247، 405
بەین کۆدرە 364، 366، 367
بێ لو 238، 239

(پ)

پاریس 27، 29، 310
پاڵوو 382
پاڵینگان 399
پاوە 407
پردێ 8، 113، 153، 304
پردی سوللوق 386
پشدەر 94، 153، 240، 248، 256، 266، 269، 289
پەرسە پۆڵس 11، 29، 30، 223
پەروێز 159
پیرعومەر گودرون 72
پیرەمەگروون 72، 297
پیشەئوو 406
پێنجوین 155، 410

(ت)

تاتار 116، 245، 411
تاتان 168، 169، 171

تاران 10، 189، 199
تارجەڵڵا 317
تاریلەر 238
تاریەر 241، 405
تاسڵووجە 77، 93
تاقی کیسرا 112، 359
تامپە 347
تاووق (تاوق) 309، 333، 334، 407
تاووق گۆزی 13
تان گۆزی 243
تشیم بورازو 326
توین گەن 36
تورا 116
تور 153
توزخورماتوو 11، 31، 45، 50، 51، 54، 55، 57، 59، 60، 62، 73، 330، 332، 372، 409
تورکستان 116
توق 11
تەپەڕەش 297
تەختی سلێمان 117، 126، 406
تەران 117
تەڕاتووڵ 217
تەڕەتەوەن 168
تەروادە 28
تەکیە 62
تەورۆس 78، 381، 382
تەورێز 8، 22، 204، 210، 214، 229، 274، 278، 281، 394، 400
تەوێڵە 407
تەل ئەسقەف 385
تەل کێشان 385
تەللەنافرو 384، 386
تەیاری (تیاری) 152
تیلەکۆ (ناوچە) 400
(ج)
جاقوور 386
جانەوەرە 185، 186
جزیرە 7، 112، 153، 312، 379، 381، 382، 384، 385، 412
جوانڕۆ 111، 112، 197، 203، 204، 406، 407
جوبوق 325، 376
جودی 385
جورا 162
جوسق (چوارباخ) 119
جومیش کەزەک 381
جەسان 153، 389
جەویرمە 386
جەمیلە63 ، 64
جیهان نوما 29
(چ)
چاق چاق 79، 82
چاڵدێران 194
چقور (چوقور) 382
چمن کوبروسی 42، 48، 437
چوارباخ (گەڕەک) 249
چوبوق قەلعە 38، 40، 51، 367
چوارتا 390
چوقور 382
چەرمەلە 300
چەوتان: (چەفتان) 405
چەولیک 386
چەمچەماڵ 11، 70، 72، 73، 74، 75، 77، 93، 169، 186
چەمبازین 381
چەن گەدی 381
چەن گەللی 381
چیا سەوز 84
چیای کۆسرەت 268
چێڵ ئاغا 381
چینوماچین 104
چیای مەقلووب 295، 312، 411

(ح)
حاجی ئەحمەد (چیا) 120، 182، 215، 218
حاجی قەرە 357
حوسێن ئیسلام 68
حۆش کەڕوو 38، 44، 47، 74، 345، 362، 363، 364، 365، 412
حەبەشە 282
حەرەمی کەهیا 323
حەریر (هەریر) 153
حەسار 405
حەسەن (کێو) 382
حەسەن ئاباد (حەسەن ئاوا) 188، 204، 210، 211
حەسەن کێف 112، 382، 384، 385
حەلوان 357
حەڵەب 26، 190، 234
حەماقیسی 401
حەمرین 40، 41، 48، 49، 50، 54، 59، 63، 64، 325، 326، 354، 355، 374
حیللە (حلە) 391
(خ)
خابوور 385
خازەر (بۆمادۆس) 295، 314، 315، 411
خالس 37، 40، 300، 325، 375، 376، 377
خاڵ خاڵان 72، 73، 302، 407
خاموور 383، 385
خان بەنی سەعد 347
خان مصبح 377
خانەقین 198، 349، 355، 356، 357، 366، 370، 371
خدران 268
خۆر ئەلیاس 70
خشت کەن 368
خواجاڵ 405
خواجانی (چەم) 407
خۆراسان 49، 116، 190، 367
خورماڵ 405
خۆشناوەتی 148
خەرتووم 367
خەردان 268
خەسرەو ئاوا 189، 234
خەسرەو خان (چیا) 217
خەسرەو (کیسرا) 259
(د)
دار الاحسان 13
داسن 314
داسنێ 314
داملاجە 318
دزکەرە (سکەرە) 247
دۆخلە 325
دوکان 8
دۆڵە درێژ 162، 163
دۆڵی رافیدەین 28
دۆڵی شەیتان 76
دۆڵی لەیلان 57، 67، 68، 409
دەربەند 72، 74، 394
دەربەند باسەڕە 74
دەربەندی بازیان 11، 12، 72، 394
دەربەندفەقەرە 406
دەربەندی گوێژە 12، 157
دەرزەنی 381
دەرکەن 384
دەرگەزێن 75، 76، 77، 78، 169، 295، 298، 299، 336، 358
دەستان سوور 405
دەستجرد 350، 359
دەشتە 355
دەشتە و ئوور 406
دەشتە لێڵ 406
دەشتی کۆک دەرە 303
دەشتی هەولێر 17، 295، 411
دەلی بابا 386
دەلی عەباس 8، 11، 40، 41، 325، 376

دەلۆ 73، 126، 127
دەلتاوە 41
دەمیرقبو 59
دەهکەلان 401
دەهلی 142
دیاربەکر 198، 278، 381، 382، 384، 385
دیاله 37، 40، 72، 78، 80، 111، 148، 182، 187، 298، 326، 347، 348، 349، 355، 357، 365، 366، 367، 373، 374، 375، 376، 377، 399، 405، 406
دیجله 11، 12، 37، 64، 304، 305، 314، 311، 318، 338، 381، 382، 384، 385، 386
دیزە 401
دیشە 407
دیمەشق 25، 26
دێگوڵان 400، 401
(ر)
روسیا 106
رۆژەکی (رۆسکی) 381
رۆماس 25
رەجیر خراپ 384
رەزوان 381، 382، 384، 385
رەشکی 311
رەواندز 74، 109، 148، 271، 273، 411
رەوەند (چیا) 323
(ز)
زاخۆ 312، 385
زاگرۆس 40، 74، 78، 177، 181، 182، 185، 186، 197، 215، 218، 222، 223، 273
زرێبار 177، 179، 183، 184، 390، 392، 410
زندان 345، 350، 351، 412
زورا 326
زەرگی 381
زەریاچەی گوڵ باشی 381
زەریاچەی وان 383
زەعفرانیە 312
زەن کەباد 153
زەنگاباد 48، 257، 367، 368، 371، 373، 377، 389
زەنگەنە 72، 73، 257، 363
زەمکان 406
زەهاو 78، 153، 357، 358، 362، 365، 364، 399، 406، 407
زێ (چەم) 311، 312، 314، 315، 383
زەینلعابدین 61
زێی بچووک 295، 411
(س)
سابلاخ 407
ساراخاتوون 316
ساری قامیش 210
ساقاڵ تۆقان 41
سراجق 376
سرۆچک 12، 157، 158
سکود 112
سلوبی 385
سلوقیە 41، 43، 350، 351
سلێمان ئاوا 243
سلێمانی 8، 10، 11، 12، 13، 15، 17، 19، 22، 45، 57، 72، 75 – 80، 82، 83، 86، 87، 89، 95، 96، 97، 102، 103، 110، 113، 114، 116، 117، 119، 120، 121، 124، 125، 128، 129، 131، 132، 133، 138، 142، 143، 146، 147، 158، 202، 215، 339، 341، 384، 391، 392، 405، 406، 409، 413
سنجار (شەنگار) 391
سنە 10، 12، 13، 94، 97، 111، 119، 126، 137، 150، 153، 163، 168، 171، 173، 177، 179، 184، 185، 188، 189، 197، 198، 199، 201، 202، 203، 204، 207، 209، 211، 214، 216، 232، 225، 226، 229، 230، 234، 252، 261، 278،

289، 399، 400، 411، 407، 410
سووتە 218
سوورانە (سورێن) 182
سوورب قاربت 381
سورداش 8، 78، 297
سوورەجۆ 399
سوورکێو (کێوەسوور) 241، 407
سوورەنا 170
سوریا 25
سوڵتان عەلی 351
سوید (شەقام) 181
سوێر ئاوا 238
سویسرا 27، 336
سەرا 50
سەردەشت 8، 228، 289، 407
سەرچنار 62، 82، 125، 297
سەرسیر 160، 242، 390
سەرقەڵا 406
سەری بار 390
سەعرد (سەعرت) 281، 282، 284، 285، 286
سەقز 22، 168، 200، 204، 214، 218، 220، 213، 226، 228، 230، 291، 400، 413
سەککیر 248، 256
سەکرمە (سەگیرمە) 300، 329
سەولاوا 399
سەیید موحسین 377
سەیید موبارەک 378
سیروان 120، 405
سێ گوێز 382، 386
سیوەیل 161، 242، 256
سێوی تاڵ 219
(ش)
شاخ (رووبار) 385
شاخەسپی 326
شاخی قەرەجوق 64، 305، 312، 316
شاربازێر 12، 17، 157، 158، 242
شارەبان 347، 348، 349، 350، 353
شارەزوور (شەهرەزوور) 14، 23، 89، 113، 120، 135، 171، 182، 245، 247، 248، 249، 270، 274، 276، 399، 405، 409، 411
شاری جنۆکان 126
شام 103، 278
شامۆنیا 280
شامیان 182، 339، 407
شوان 12، 301، 311
شۆردەرە 318
شوشیک 383
شەمامک 305، 306
شەیتان ئاوا 76
شێخ وەیسی 301
شیراز 11، 29، 127، 194، 197
شیروانە 120، 366
شیرین (چیا) 383
شینک 240، 241، 249
شینکی 169، 237، 265
(ع)
عادل جواز 383
عانە 112
عوزێم 59، 376
عومەر بەگ (گوند) 330
عەباس بەگ(چیا) 212
عەسر ئاوا (عەسر ئاباد) 184، 407
عەسکەر (گوند) 149
عەقرە (ئاکرێ) 312، 314، 315
عەلی دەلوو 55
عەلی سەرای 61
عەینکاوە 252
عێراق 8، 10، 17، 19، 20، 412، 413
(غ)
غال 370
غەزالان 301

غەزەوان 301

(ف)

فارس (هەرێم)295، 306، 411
فورات 112، 381، 383، 386
فنیک (فێ نیک) 112، 381
فەرەنسا 23، 106، 230، 339
فەلەستین 25
فیشخابوور 385

(ڤ)

ڤییەنا 27، 29، 36

(ق)

قابلان تو (قافلان تو) 400
قارس 383
قاغزمان 383
قاهیرە 13، 103، 234
قزڵجە 153، 155، 164، 166، 167، 168، 171، 172، 222، 241، 248، 386، 399، 410
قز قەلعە 167
قزل قەلعەسی 166
قزیل ڕەبات 353، 355، 356، 357، 362
قوبرس 25
قورماس 384
قوروجای 40
قوش تەپە 306
قەدیس مەتی (مارمەتی) 316، 381، 382
قەرەئۆغلان 43
قەرەبوکرا 216
قەرەتورئاو 211
قەرەجوق داغ 64، 305، 312، 316
قەرەحەسەن 45، 60، 68، 69، 73، 113، 158، 300، 302، 336
قەرەتەپە 8، 41، 42، 48، 54، 257، 300، 326، 327، 357، 372، 373، 375
قەرەداغ 55، 72، 73، 78، 391، 407
قەرەسپی تەپە 77
قەرەسرد 8
قەرەقوش بەگ 48
قەزوین 278
قەسری شیرین 38، 43، 44، 47، 74، 198، 345، 348، 355، 358، 362، 3653، 364، 365
قەشان 8
قەفار 303
قەڵا چوالان 8، 78، 124، 157، 168، 213، 242، 243، 291، 293، 294
قەڵا سێوکە 249
قەڵان تەپەسی 268
قەڵای ئەربیل (هەولێر) 310
قەڵای جوانرۆ 407
قەڵای سەڵزی 358
قەڵای شیروان 382
قەڵای کچان 166
قەڵای مەکس 384
قەندیل باخ 74
قەیسەری 381
قەیوان 8، 157
قیزبیر (کی بیر)303
قیزیل ئۆزون (قیزیل ئۆزان) 207، 212، 213، 410

(ک)

کابروس 304
کاتا لونیا 25
کارو (ڕووبار) 204
کاکو زەکەریا (چەم) 185
کام یارە (کامیاران) 400
کرارە 311
کرماشان 23، 61، 85، 103، 112، 113، 116، 139، 144، 146، 147، 182، 198، 199، 201، 203، 248، 258، 271، 273، 279، 285، 323، 363، 392، 399، 400، 406، 407، 409، 411، 413
کرملیس 295، 316، 317، 319، 411
کرند 406

کشمیر 91
کفری 327، 330، 335، 354، 358، 369، 370، 371، 372، 373، 395
کوبارا 337
کۆپری 162
کوردوشین 308
کورانە 211
کووربا 401، 408
کوڕکوڕا 53
کوڕ کوڕ 240، 298
کوروە (قوروە) 400، 401
کوڕەکاژاو 162، 241
کوشک زەنگی 368
کوفرا 382
کۆک تەپە 304
کۆک دەرە 303
کولانە 207، 211، 410
کووڵوونکەوە 302
کۆی سنجاق 72، 99، 110، 145، 153، 164، 258، 263، 284، 285، 302 – 306، 323، 391 – 394، 397
کۆیە 8، 110، 300
کەرخ 181
کەرەفتو 211
کەرکووک 8، 63 – 67، 69، 74، 94، 142، 143، 250، 274، 278، 298، 301، 302، 335، 355، 394
کەلاوەسوور 49
کەلەباین (کەللەباڵین) 222
کەڵەک (گوند) 295، 312، 366، 411
کەڵەک ئاوا 213
کەڵە وانان 297
کەلی خان (کەللی خان) 218
کەناروێ 242
کەنداوی فارس 25
کی بیر (قیزبیر) 305، 306
کێشەخان 73
کێلەسپی 77، 297
کێلە کەبود 400
کێوەکانی ڕەوەند 323
کێوی قاف 127

(گ)

گاران (کێو) 179، 182، 184، 185، 188، 407
گاوەڕۆ (کافرۆ) 187، 185
گردەشێر 311، 312
گردی ئیشان 373
گردی کەروێشک 211
گردی کەو 366
گرێزە 405
گڵی زەردە (گڵەزەردە) 391
گمۆ 240، 241
گۆپاڵە (کۆبارا) 75، 377
گودرون 72، 75، 77، 78، 79، 161، 163، 242، 297، 298، 302
گورجستان 8، 26
گورجیە 68
گوڵ عەمبەر (گوڵ عەنبەر) 405
گوێزە کوێرە 183
گوێژە 12، 157
گووڵووم کەوە 301
گووڵوونکەوە 301
گەرماوە (ڕێگە) 297، 368
گەرمەکانی 297
گەرمیان 17
گەڕەدێ 155، 158، 410
گەرمیە 356
گەرمەسیر 67، 160
گەورەقەڵا 75، 247، 406
گەلاڵە 240
گەلی با 407
گەلی بالین 407

(ل)

لاجان 76

لازیان 76، 77
لوڕستان 199، 256، 258، 355
لوکناو 170
لەندەن 24
لەیلان 11، 57، 64، 65، 66، 67، 68، 69، 335، 336، 409

(م)

ماردین ، 153، 312، 362، 384
مافی 114، 116
مالتا 26
ماڵی کافر 44
ماوەت 8، 242، 248
ماهیدەشت 407
مجیلیبە 45، 337
متارا (مەتارە) 63، 64، 67
موحسین پاک 37
مووسڵ 8، 10، 20، 143، 152، 154، 198، 234، 146، 178، 282، 293، 295، 308، 318، 319، 385، 393
مونتەفیک 128
مەخزومە 306
مەدائین 351
مەدینە 355
مەراغە 400، 401
مەرگە 240، 248، 269
مەروێ 236، 239، 240
مەریوان 12، 22، 181، 183، 185، 196، 204
مەقلوب (چیا) 295، 312، 316، 411
مەکس 384، 385
مەککە 25، 26، 121، 230
مەلازگرد 383
مەڵکەندی (مەلیک هیندی) 124
مەندەلی 153، 389
مەنکوبە (گوند) 315
مەهاباد 8، 413
میان دووئاو 212
میغاکیات 381
میک 207، 410
میلان 27

(ن)

نائوکور 253
نارین 41، 374، 393
ناڵپاریز 405
ناوکوور 312
نسیبین 381
نماز قیلان تەپە 41
نوب 283
نوبیا 282
نوێژگە 41، 236، 237
نەبی یونس 318
نەجد 124
نەمیر 385
نەوسوود 407
نەهرەوان 347، 377
نەینەوا 11، 27، 295، 351، 411
نیشابور 116

(و)

وان 252، 253، 256، 383، 411

(هـ)

هاوار (گوند) 111
هۆبەتوو 213
هۆرێن 406
هەرسکەل 406
هەرزین 382
هەرسین 114
هەزار کانیان 241
هەزار مێرد 248
هەزو 383
هەکاری 253، 255، 384
هەڵەبجە 17، 111، 112، 405، 406
هەڵەجەوبستانە 306
هەڵەدەرە (قۆڵەدەرە) 400
هەمەدان 173، 174، 189، 195، 203،

204، 278، 393، 400، 401، 408
هەمەلایا 326
هەورامان (اورامان) 78، 180، 181، 182، 204، 220، 405، 406
هەولێر 8، 12، 113، 153، 252، 293، 295، 306، 308، 309، 411
هەنگاریا 27
هیزان 383
هیزڵ 385
هیند 24، 26، 107، 108، 109، 135، 185، 195، 203، 245، 278، 338، 340، 371
هیندی خۆرهەڵات 24، 99

(ی)

یارین تەپە 405
یاسین تەپە 247، 405
یۆنان 23، 25، 339
یەک تیمار 391
یەنی کەڵەک 314
یەنی تەپە 356

بەرهەمی چاپکراو:

١- ژووان، شیعر، چاپی یەکەم، چاپخانەی زانکۆی سلێمانی ١٩٨٠

٢- گەشتی ریچ بۆ سلێمانی، وەرگێڕان، چاپی یەکەم، بەرگەڵوو ١٩٨٤

٣- کێشەی کورد، وەرگێڕان، چاپی یەکەم، یاخ سەمەر ١٩٨٦

چاپی دووەم، ئێران، تەوریز، ١٩٩٠

چاپی سێیەم: هەولێر، ١٩٩٢

٤- گوڵەکانی دۆزەخ، شیعر، چاپی یەکەم، ئێران، تەوریز ١٩٩٠

چاپی دووەم، هەولێر، ١٩٩٢

٥- گەشتی ریچ بۆ کوردستان، وەرگێڕان، چاپی یەکەم، ئێران، تەوریز، ١٩٩٢

چاپی دووەم، ئێران، تەوریز، ١٩٩٥

٦- ئەفسانەی ئەدۆنیس، وەرگێڕان، چاپی یەکەم، ئێران، تەوریز، ١٩٩٤

٧- گۆرانی کوردی، وەرگێڕان، چاپی یەکەم، ئێران، تەوریز، ١٩٩٤

٨- مێژووی مۆسیقای کوردی، چاپی یەکەم، ئێران، شهرکُرد، ١٩٩٦

٩- سەیید عەلی ئەسغەری کوردستانی، چاپی یەکەم، هەولێر، ١٩٩٨

١٠- ڕاوە گزنگ، وتار و ڕەخنەی ئەدەبیی، چاپی یەکەم، هەولێر، ١٩٩٨

١١- بیرەوەرییەکانی وەفایی (تحفه المریدین)، وەرگێڕان، چاپی یەکەم، هەولێر، ١٩٩٩

١٢- کەروێشکی زیرەک و گورگی دانا، چیرۆکی منداڵان، وەرگێڕان، چاپی یەکەم، سلێمانی، ٢٠٠٠

١٣- شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری لە بەڵگەنامەی قاجاری دا: چاپی یەکەم، هەولێر، ٢٠٠٠

١٤- میرنشینی ئەردەڵان، بابان، سۆران، لە بەڵگەنامەی قاجاری دا: چاپی یەکەم، هەولێر، ٢٠٠٢

١٥- ڕاپەڕینی هەمزاغای مەنگوڕ لە بەڵگەنامەی قاجاری دا: چاپی یەکەم، هەولێر، ٢٠٠٢

بەرهەمی داهاتوو:

١- شۆڕشی عوبەیدوڵڵای نەهری لە بەڵگەنامەی نێودەوڵەتیدا

٢- خوێندنەوەیەکی تازەی مەولانا خالیدی نەقشبەندی، لێکۆڵینەوە

٣- خوێندنەوەیەکی تازەی مەولەوی تاوەگۆزی

٤- دیوانی مەولەوی تاوەگۆزی

٥- ڕاپەڕینی سمکۆ لە بەڵگەنامەی قاجاری دا

Introduction

Claudiue Ganes Rich is one of the first tourits who travelld to Kurdistan in 1820. , as he himself asserts in his book. Rich has reported all of the erents during his travel, and because of that accuracy his notes have been valuable and riliable sources for those orientalists who came to Kurdistan later.

Most of these daily notes are special to the emirate of Baban and its capital, soleymani, and some what the emirate of Ardalan and its capital, sina. In addition he has some explanation on neigh bour countries especially ottoman and Iran. He reffers to some tricks of these gover ment which liked not to see the political authority of these emirates.

Some say that Rich's travel has some other aims which perhaps are not friendly aims, as Rich's widow herself admits, Davood Pasha, the governer of Baghdad, had no optimistic view on his travel.

These notes writtenin 1820 were published by his widow in 1836. They are in two volumes. Rich's travel in Kurdistan lastet seven months, and during thes period he recorded every important event he saw except thoes few days that he came sick and couldn't wrote anything. In these notes Rich introduces Kurdish people as those men who like to prove their hospitality to strangers. Rich thinks that. they are very loyal friends. That is why he promises himself not to forget their everlasing generosity.

What is important in these notes is Rich's point of view about soms good aspects of kurdish society in both two emirates, Baban and Ardalan. For example he reffers to the freedom of women in the society of Kurdistan which, as Rich asserts, has no equel amony other countries in middle east.

I think it is necessary for reader of this book to remember this important point that we know all of what Rich has written in his notes are only some part of things, and it is our own duty to add our opinions to his notes. I believe it is not necessary to accept all of his views. though most of them are respectable.